

**XX. reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK)
Kolozsvár, 2017. május 18–21.**

Kora bronzkori halomsíros temetők Délkelet-Erdélyben

Szerző:

Szász Hajnal

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Történelem és Filozófia Kar, régészet és klasszika tanulmányok szak, mesterképzés, II. év

Témavezető:

dr. Molnár-Kovács Zsolt egyetemi docens,

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Történelem és Filozófia Kar, Magyar Történelmi Intézet, Régészeti és Művészettörténelmi Tanszék

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	1
I. Bevezetés	2
II. Földrajzi elhelyezkedés – természeti, földrajzi jellemzők.....	4
III. A halomsíros temetkezés, mint történeti-régészeti jelenség: eredet, elterjedés, régészeti kontextus.....	7
III. 1. Halomsírok a Fekete-tengertől nyugatra.....	7
III. 2. A sztyeppe és a nyugati, európai területek interaktív kapcsolata	9
III. 3. A halomsír sajátosságai.....	10
IV. Kutatástörténet.....	13
IV.1. Halomsírok Erdélyben	13
V. Időrendi kérdések	18
VI. Délkelet-Erdély késő rézkor – kora bronzkori temetkezési lelőhelyei	22
VI.1. Hargita megye.....	22
VI.2. Kovászna megye	22
VI.3. Brassó megye.....	23
VII. Esettanulmány – az oklándi halomsírok	25
VIII. Záró gondolatok	28
IX. Melléklet.....	29
X. Bibliográfia.....	33

I. Bevezetés

Dolgozatomban egy jellegzetes temetkezési rítus, a halomsíros temetkezés eredetét, elterjedését, történeti-régészeti kontextusait veszem számba, kitérve az erdélyi és délkelet-erdélyi párhuzamokra is. A halomsíros jelenség feltételezett keleti behatásnak köszönhető, a kutatásban a késő réz – kora bronzkorban az észak-pontuszi, ún. Jamnaja népesség kultúrájának terjedésével magyarázott.¹ A halom emelése a sír fölé azonban jóval régebbi gyakorlat, mint ez a ca. i.e. 3000 körüli periódus. A keleti, eurázsiai sztyeppe környezetből érkező szokás i.e. 5. évezredik vezethető vissza, innen szivárgott és terjedt el lassan a Fekete-tengertől nyugatra is, a Kárpát-medence délkelet-európai területeire (Románia, Bulgária, Szerbia, Magyarország és még sorolható).

A késő réz – kora bronzkori halomsíros temetők a romániai kutatástörténetben az ország nyugati, délnyugati térségében (Erdély, Bánát) jobban feltérképezettek ami a kultúrákat és lelőhelyeket (település, temető) illeti, ezzel szemben Erdély keleti és délkeleti térsége hátrányban marad.² A késő réz – kora bronzkori kronológiai problematika sem teljes mértékben tisztázott, a kutatástörténetben a mai napig vitatott marad egyes kultúrák besorolása bizonyos időszakokba. A kronológiai problematikát többek között a publikálatlan anyagok, vagy a publikációk hiányossága nehezíti. A pár évtizeddel ezelőtt kialakított, merev relatív kronológiai sémákat mára az abszolút kronológia eredményei (pl. radiokarbon keltezés) jobban tudják árnyalni. Továbbá, a kutatásban egyre elfogadottabbá váló átmeneti időszakok vizsgálata, azaz két nagyobb történeti kor közötti időszak vizsgálata az egyes kultúrák és tárgyaik, illetve a területek, amelyeket birtokba vettek folytonosságot, kapcsolatot mutatnak. Egy-egy régészeti kultúra között eltelt időszak (területtől és kortól függően) az újabb és újabb eredmények fényében, zsugorodni látszik. Így a rézkor végső fázisa és a bronzkor kezdete közötti időszak is egy ca. 200 éves periódusra tehető, amikor késő rézkori kultúrák és anyagaik együtt élhettek kora bronzkori kultúrákkal és anyagaikkal.³ Romániában, az elmúlt 10 – 15 évben, az infrastruktúrák fejlődésének köszönhetően nagy számban kerültek napvilágra új őskori lelőhelyek, és a régészeti kutatómód fejlődése (interdiszciplinaritás) is hozzájárul az összetett kérdések részletesebb megértéséhez, tisztázásához.

Délkelet-Erdély kora bronzkori temetkezési lelőhelyeiből négy késő réz – kora bronzkori halomsíros temető lelőhelye ismert és kutatott. Ezek közül három a Brassói- és Szentgyörgy-medencében, Kovászna megyében (Bardóc, Eresztevény, Erősd) található, és

¹ Horváth 2014, 122 -123., Ecsedy 1979.

² Terjedelmi okok miatt, a Kárpát-medencén kívül eső (Havasalföld, Moldva, Dobruzsza, stb.) területekre nem tértem ki. Elsődlegesen a Kárpát-medence keleti területével, Erdéllyel és Délkelet-Erdéllyel foglalkoztam.

³ Kulcsár – Szeverényi 2013, 69 – 75.

egy Hargita megye déli részén található (Oklánd). Habár van, amelyek már a 19. század végén ismertek voltak és kutatottak, újabb számottevő feltárássra több mint 100 évvel felfedezésük után került sor. Az oklándi halomsírok szisztematikus feltárása 2008-ban, az udvarhelyi Haáz Rezső Múzeum és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum közös projektében valósult meg. Bardóc és Eresztevény halomsíros temetőit még a múlt századokban, a 19.-ben és a 20.-ban kutatták utoljára. Az erődsdi halomsírok máig feltáratlanok, eddigi kutatásuk légifotók révén és terepbejárással valósult meg.⁴ A délkelet-erdélyi halomsíros temetők kis létszáma egyelőre csak a jelenség jelenlétét tudja alátámasztani. Az oklándi sírok feltárása betekintést engedett a halom belső szerkezetének megértéséhez, illetve a szertartás menetének felvázolásához.

⁴ Czajlik et al. 2011.

II. Földrajzi elhelyezkedés – természeti, földrajzi jellemzők

Délkelet-Erdély a Kárpát-medence déli és keleti szélén, a Keleti-Kárpátok és a Kárpát-kanyar (*Carpații de Curbură*) hegyvonulatok völgyeiben található, a mai Románia területén. Hargita, Kovászna és Brassó megyéket foglalja magába, az országon belül központi térségben helyezkedik el.⁵ A Kárpát-medence Európa középső és délkeleti részén, a Kárpátok, a Dinári-hegység és az Alpok által körbevett vízgyűjtő terület, számos nagy folyóval. A Kárpát-medencén belül, a kutatási témából adódóan, minket elsősorban az erdélyi és délkelet-erdélyi tájegységek foglalkoztatnak.

A Kárpát-medence földrajzi szempontból komplex régió, a Kárpátok, a Duna és a Fekete-tenger hármasság része (*carpato-danubiano-pontic*). Az alpi orogén ciklus mintegy 240 millió évvel ezelőtt kezdődő hegységképződési folyamata révén jött létre. A folyamat során tektonikus lemezek mozgása és összeütközése eredményezte a felszíni, domborzati képződményeket, így hozván létre az Erdélyi-medencét és a Kárpátok vonulatát.⁶ Geomorfológiai szempontból az ország területén két nagy struktúrát különböztetünk meg: orogén (hegységképződés) és plató (síkság, fennsík), illetve a kettő közötti átmenet. A hegységképződés Románia Kárpát-medencei területén a Kárpátok vonulata (Keleti-Kárpátok, Déli-Kárpátok és Nyugati-Kárpátok/ Erdélyi-szigethegység), al-Kárpátok (*Subcarpați*), Erdélyi-medence (*Depresiunea Transilvaniei*), Nyugati dombvidék és alföld (*Câmpia și Dealurile de Vest*) tájegységeket képezi.⁷

A Keleti-Kárpátok egyik fő jellemzője a számos völgy- és medence-rendszer (a hegyvonulat 20%-a), amely a hegyek között húzódik. Ezek, égtáj szerint, három részre oszthatóknak: északi, középső (keleti) és déli. Északon a Máramarosi-medence, középen a Gyergyói- és Csíki-medence, délen a Brassói-medence található.⁸

A Keleti-Kárpátok klímája mérsékelt-kontinentális, a hegyvonulat medencéi, amelyek keleti-nyugati irányú időjárás változásoknak vannak kitéve klímájukat tekintve hűvösebbek, esetenként szélsőséges időjárás is előfordul, főleg a téli hónapokban. A völgyek fölé magasadó hegyek természetes védőgyűrűként állnak a nagy légmozgásokkal szemben, amely így évi kevesebb csapadékmennyiséget is jelent. A Csíki-medence éves átlaghőmérséklete 5,8 – 6,2 °C között van, míg délebre, a Brassói-medencében ez 7,1 – 7,6 °C között mozog. Ez a térség az ország leghidegebb vidéke. Az éves csapadékmennyiség 600-700 mm között mozog a medencékben. Az erdélyi al-Kárpátok (*Subcarpații Transilvaniei*) nyugati irányba való

⁵ Székely Zs. 1997, 11.

⁶ Posea 2005, 50 – 51.

⁷ Posea, 2005, 25.

⁸ Teodorescu 2011, 28. [Tufescu 1974, Coteț 1973]

nyitottsága nagyobb légmozgást enged a térségnek, mérsékeltabb klímát (Küküllők és Maros vidéke), itt az éves átlaghőmérséklet (7 – 8 °C) és csapadékmennyiség (700 – 800 mm) is nagyobb. A Keleti-Kárpátokban a széljárás iránya észak-nyugati a meleg évszakokban, illetve észak-keleti a téli évszakokban. Átlagsebessége 3m/s.⁹

A domborzati és éghajlati adottságokkal összhangban a növényzetre a lombhullató erdő, illetve a tűlevelű, fenyőerdő jellemző. Az intramontán medencék alacsonyabb részein többnyire a vegyes lombhullató fákat találjuk (bükk, tölgy, gyertyán), míg a magasabb területeken a fenyőféléket (lúc, jegenye, zöldfenyő). A folyók völgyeiben és a homokosabb talaj területein találjuk a fűz-, éger- és nyír faféléket. A környezet, a flóra és fauna az őskor óta természetesen változásokon ment át, a mai dombos és fennsík területeket is többnyire vegyes lombhullató erdők borították. Az őskori, rézkori és bronzkori természeti környezet rekonstruálása Erdélyben és Délkelet-Erdélyben nehézségekbe ütközik, a paleobotanikai és paleozoológiai kutatások hiányossága miatt, és a környező területek, országok kutatásainak eredményére kénytelen hivatkozni. A Holocén atlanti és szubboreális klímája a mainál 1,5 – 2 °C melegebb és csapadékosabb (min. 200 mm) volt. A többnyire erdős területek faunája a közép- és nagyméretű emlősök (vaddszinó, szarvas, őz, bölény, medve) életterének kedvezett. A nagyobb csapadékmennyiség miatt a folyók árterületeinek szabályozása előtt a települések környezetükből kiemelkedve, magasabb pontokon foglaltak helyet.¹⁰

Az emberi tevékenységi formák, a környezethasznosítás- és átalakítás, a népesség és az etnikumok tagolódása, a településhálózat és infrastruktúra térszerkezete a kultúrgeográfia feladatköreibe tartoznak, ezen jelenségek idő- és térbeli változásait és összefüggésrendszerét, a társadalmi- és gazdaság-történeti korok szerint elosztva, a történeti földrajz tárgyalja. A Kárpát-medence társadalom- és gazdaságtörténete azt bizonyítja, hogy az ember és a földrajzi környezet kapcsolatrendszerében két jelenség, az *alkalmazkodás* és az *átformálás* (= antropogén tájalakítás) volt jellemző.¹¹

A felszíni domborzat „anyagi és térbeli támaszpontja az emberi társadalmak létezésének”¹², a természeti-földrajzi környezetnek az ember is szerves része, hiszen felhasználja saját céljaira, fejlődésére, és alakítja is ezáltal, kezenyomát úgymond hátra hagyva. Ugyanakkor a földrajzi tájhatárok, egységhatárok nincsenek tekintettel az etnikai csoportok életterére, a Kárpát-medence, annak ellenére, hogy egy egységet képez történeti-földrajzi szempontból, fejlődése mégsem regionális egységekre tagolódó szekuláris folyamat.

⁹ Sztáncsuj 2015, 106 – 107.

¹⁰ Sztáncsuj 2015, 107 – 108.

¹¹ Frisnyák (ed.) 1996, 121.

¹² Posea 2005, 30.

A Kárpát-medencében, történeti szempontból több olyan mozzanat is van, amely „az entitáson belüli elkülönültségre utal és hosszabb-rövidebb időszakon át érvényesül. Érdekes módon ezek egyike sem épül rá a természeti viszonyok által nyilvánvalóvá tett táji különbségekre, a megegyezés kivételes, esetleges, részleges és időleges csupán. Ha ezeket az elkülönültségi jellemzőket mutató időszakokat(...) áttekintjük, nyilvánvalóvá lesz, hogy ezek csaknem minden esetben katonai-politikai okok következményei voltak, így a regionális fejlődésnek, a régió-kialakulási folyamatnak semmiképpen sem tekinthetők előfutárainak.”¹³

Ezzel egyetemben, az emberi jelenlét „lenyomata”, amely során környezete munkája tárgyává is válhat (tájépítés, változtatás – pl. kanalizálás), illetve első számú termelési közeggé is (földművelés, *silvicultura*) nyilvánvaló. Természet adta, földrajzi környezetét az ember ősidők óta kihasználta, és kihasználja, település-szerkezet, temetkezés vagy kommunikációs jellegű (kereskedelem, utazás, védekezés) infrastruktúrákként való felhasználásával vagy létrehozásával. Mindezen aktivitása révén, a földrajzi tényezők kihasználásával és ezek manipulálásával, a környezetre is hatást gyakorol, az állati- és növényvilág működésére, a vizek rendszerére, a talaj minőségére, így hozzájárulván a teljes tájegység alakulásához.¹⁴

¹³ Frisnyák (ed.) 1996, 108.

¹⁴ Posea 2005, 30.

III. A halomsíros temetkezés, mint történeti-régészeti jelenség: eredet, elterjedés, régészeti kontextus

III. 1. Halomsírok a Fekete-tengertől nyugatra

A halomsíros temetkezés jelensége több évezredre visszanyúló rítus, eredete az eurázsiai sztyeppékre vezetendő vissza.¹⁵ Volker Heyd 2011-es *Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea* c. tanulmányában az ún. nyugati Jamnaja-kör és a halomsíros temetkezések problematikáját járja körül, mutatja be. A Fekete-tengertől nyugatra, többnyire a Duna alsó folyásán és a Kárpát-medence középső területein több ezer kerek halomot azonosított be a kutatás, amelyek közül ca. 500 feltárt lelőhely a mai Románia, Bulgária, Szerbia és Magyarország területeiről a Jamnaja népcsoport jelenlétét támasztja alá. A Jamnaja népcsoport vagy más néven gödörsíros (*pit-grave culture*) vagy okker síros kultúra (*ochre grave culture*) északkelet-pontuszi eredetű. Vándorlásaik nyugati irányba régóta foglalkoztatják a kutatást, kezdetben nagyméretű migráció-elméletekkel magyarázva jelenlétüket a Kárpát-medencében (Gimbutas, Kristiansen), később más megközelítések révén is, mint pl. a körkörös migráció (*circular migration*) elmélete.¹⁶ A halomsírok (kurgánok) jelenléte a kora bronzkorban azonban kétségkívül alátámasztja egy bizonyos szintű népvándorlását a csoportnak.¹⁷ Magyarországon 45 lelőhelyről 60 feltárt halom (legtöbb feltárt egy lelőhelyről: 11 – Kétegyházáról)¹⁸ ismert, Szerbiában 12 halomsíros lelőhely ismert, Romániában ca. 100 halom feltárásáról ismerünk. Bulgáriában 277 ilyen halomsíros temetkezés lett feltárva. A legnagyobb probléma, hogy mindezek nagy része publikálatlan marad, így érdemben nem tudnak hozzá tenni a kutatás állásához.¹⁹

A Jamnaja népesség sztyeppéi vagy sztyeppéhez hasonló környezet kedvelője, jelenlétük kimutatott ilyen jellegű földrajzi térségekben. A sztyeppe kontinentális klímáját forró nyarak és hűvös, szeles telek közötti váltakozás jellemzi, kevés csapadékkal, főleg a nyári periódusokban. *Loess*-ös, homokos talaj, füves és bokros növényzet társul az időjáráshoz, fás területekkel csak a folyók mentén. A Fekete-tengertől nyugatra ilyen jellegű környezet²⁰ Dobrudzsa (délkelet Románia), északkelet Bulgária (Dobrics), ahol sűrű, Jamnaja halomsíros jelenlét észlelhető.²¹ Második legnagyobb koncentrációja a jelenségnek a Duna mentén az alacsony teraszos részeken és alföldi területeken figyelhető meg. Romániában a

¹⁵ Harding 2011.

¹⁶ Anthony 1997.

¹⁷ Heyd, 2011, 535.

¹⁸ Ecsedy 1979, 21., 20 – 33.

¹⁹ Heyd 2011, 536. (a cikk 2011-ben jelent meg, azóta lehetséges újabb lelőhelyek publikációinak megjelenése)

²⁰ Heyd 2011, 537. (Fig. 1.)

²¹ Heyd 2011, 536. [Irimia 2003, Krauss 2006.]

Bărăgan térségében, Havasalföldön, Olténiában, (Jalomica, Argyas és Olt folyók mentén), Bulgáriában a Duna déli partjain, a Balkán és Rodope-hegység közén, a Marica és Tundzsa folyók között. További halomsíros jelenség, kisebb mennyiségben a romániai moldvai alföldi területen észlelhető, a Prut és Szeret folyók közén. Lévén, hogy a népcsoport keletről szivárgott nyugat fele, a mai Moldvai Köztársaság területén is, illetve a Dnyesztertől keletre egyre sűrűsödik a halomsíros jelenség, erősödve tovább az észak-pontuszi térség fele.²²

A Kárpát-medencében, elsődlegesen a Duna és Tisza közéről érkeztek feljegyzések, illetve a Körösök és Bánát régióiból (a mai Magyarország, Szerbia és Románia részei).²³ Habár a kutatástörténetben több régiót is számba vettek, mint a Jamnaja népcsoport jelenlétének helyszínét, Heyd szerint a Kárpát-medencében a Duna délről és a Tisza nyugatról lehatárolja azt a területet, ahol biztosan beszélhetünk a jelenségről.²⁴ A népcsoport bejövételének a Kárpát-medencébe két lehetséges útvonalát tartja számon a kutatás: délről, a Duna mentén a Vaskapukon keresztül, vagy északkeletről, Moldva felől, a Keleti-Kárpátok szorosain és a Tisza völgyén. Ami Erdély területét illeti, kétségesebb a helyzet, hogy beszélhetünk-e a népcsoport jelenlétéről itt. Az aranyosgyéresi (*Câmpia Turzii*, Kolozs megye) lelőhely Jamnaja temetkezés jellemzőit viseli²⁵, Marocsapó (*Cipău*, Maros megye) és Válaszút (*Răscruți*, Kolozs megye) lelőhelyei is lehetséges, hogy a népcsoport temetkezési helyszínei. Heyd óvatosan kezeli az erdélyi régiót, „az információ hiányosságá”-ra hivatkozva.

A már említett területeken kívül feltevődik a kérdés, hogy pl. a Fekete-tenger nyugati és déli partvidékén, Bulgária és Törökország területein, ahol az időjárás megegyezne a sztyeppei klímával, vagy hasonlatos lenne hozzá, illetve pl. délkelet Lengyelország részén, a Kárpát-vonulat mentén miért nincsen Jamnaja lelőhely. Ezekben a területeken a kutatás teljes hiánya fehér foltot hagy, vagy a csak esetleges, utalásszerű feljegyzések egy-egy rítus elemet érintve, vagy antropomorf *stelae*-kről csupán hozzávetőleges információt szolgáltatnak, nem biztos kapaszkodót.²⁶

A Jamnaja jelenség egyik fő jellegzetessége, hogy település eddig még nem ismert, csak temetkezés, ezért, Heyd megfogalmazásában, igen szigorúan kell venni az egyes temetkezések elemeit, jellemzőit, amikor azokat a Jamnaja népcsoportnak akarjuk tulajdonítani. Gyakran előfordul tehát, hogy a kutatás egyes lelőhelyeket besorol a népcsoport temetkezéseként, azonban ezek kétségesek maradnak, és nem teljes mértékben bizonyított

²² Heyd 2011 [Comşa 1987, Burtănescu 1998, 2002.]

²³ Heyd 2011 [Kalicz 1968, Ecsedy 1979, Patay 1987, Kalicz 1998, Dani – Nepper 2006.]

²⁴ Heyd 2011, 538.

²⁵ Ciugudean 1995.

²⁶ Heyd 2011, 539.

tények. A nyugati Jamnaja jelenség peremterületeiről depók is csak egynéhány ismert, ca. 3000 – 2500 BC között.²⁷

III. 2. A sztyeppe és a nyugati, európai területek interaktív kapcsolata

A halom emelése a sír fölé már korábbi periódusokban is megtalálható (Boleráz és Baden kultúrák a Kárpát-medencében, de az észak-pontuszi térségben is, még a Jamnajak előtt). A jelenség egészen az i.e. 5. évezred második feléig vezethető vissza, éa a Suvurovo-Novodalnikova gyűjtőfogalom alá sorolja a kutatás. Az i. e. 4. évezred folyamán végig megtalálható ez a sztyeppéről érkező jellegzetesség, kapcsolat, visszaköszön a Bodrogheresztúr és Cernavoda I időszakokban.²⁸ Heyd tanulmányában felsorolja azokat a lelőhelyeket, amelyek korábbi periódusok halmos lelőhelyei, és amelyek összességükben, mint jelenség, bizonyítékként állnak a keleti sztyeppe és a nyugati területek, a Kárpát-medence közötti, kezdetben lassúbb, de létező, interakcióira.²⁹

A Jamnaja népcsoport vadászó, nomád életmódot folytathatott, és ezért életmódjának továbbra is megfeleltethető környezetet keresett. Bejövetelekor a Kárpát-medence felé, nem üldözte el a helyi, letelepedett, földművelő közösségeket. Három főbb elméleti szál létezik, amelyek a két különböző kultúrkör, a keleti sztyepei és a nyugati földművelő közösségek közötti találkozásokat képzelel el: ez lehetett erőszakos, támadás-hódítás jellegű, lehetett békés együttélés, szimbiózis jellegű, illetve semleges, egymást nem tudomásul-vevő.³⁰ Kezdetben a „Jamnaja-invázió” erőszakosnak volt tekintve a kutatásban, de ez az újabb és újabb eredmények tükrében már nem így látszik.

Kristiansen és Heyd egészen friss, 2017-es cikkeikben³¹ veszik újra elő a Jamnaja problematikát. Új paleogenetikai és nyelvészeti kutatások alapján újabb megvilágításba helyezik az európai zsinédíszes (*Corded Ware*) kultúra formálódását, amely az észak-pontuszi Jamnaja és a helyi, észak-európai neolitikumi közösségek közötti interakció és adaptáció eredményeként született. A keleti népesség például új fajta technológiákat is hozott magával, amely új szavak születését is eredményezte (mezőgazdaságban).³² A Jamnaja és a zsinédíszes kultúra közötti egyesítő elem a halmos temetkezés – a halott csontváza fölé, földből való halom emelése. A sírmellékletek és a test elhelyezésének pozíciói változhatnak.³³

²⁷ Heyd 2011, 539.

²⁸ Heyd 2011, 543.

²⁹ Heyd 2011, 544.

³⁰ Heyd 2011, 545.

³¹ Kristiansen et al. 2017, Heyd 2017.

³² Kristiansen et al. 2017, 334.

³³ Kristiansen et al. 2017, 336.

Az i.e. 3. évezred elejétől egy jelentős, Európa-szerte megragadható változás veszi kezdetét, innováció fedezhető fel az anyagi kultúrákban, a társadalmi, gazdasági és rituális szférákban is. Ezek együttesen egy horizontot képeznek.³⁴ Régészeti nyomai többek között a fémművességben is megragadhatóak: új fegyvertípusok jelennek meg (réz *shaft-hole axe* és *tanged dagger*), amelyek visszavezethetőek az észak- pontuszi és kaukázusi területekre. Ugyanakkor új öntési technológia is megjelenik (*bi-valve casting*), illetve a fémműves társadalmi helyzetére is következtethetünk sírleletek alapján.³⁵

A Heyd által használt, ún. Jamnaja-csomag (*Yamnaya package*)³⁶ három elemből áll: 1. antropomorf *stelae* – tipikusan Jamnaja kultúrkörbe tartozik és az i.e. 3. évezredtől nagyobb számban terjed el, 2. zsinédíszítés technikája és elterjedése számos délkelet-európai kultúrákban, 3. halomsírok.³⁷ A halmos temetkezés a rézkor – bronzkor közötti időszakban új elemként jelenik meg egyes területeken. A temetkezés a társadalmi szféra egyik legalapvetőbb szociális intézménye, a gyakorlata révén túl mutat egy komplex, társadalmi-vallási-gazdasági tevékenységre. A temetkezési rítusban beálló mindenkori változások ezért érdekes kérdéseket engednek felvetni, egy adott csoport külső (vagy belső) befolyások révén végbemenő változási folyamatok jelzője, amely idővel kihat az adott csoport szociális-vallási-gazdasági szerveződésére is.³⁸

A temetkezés gyakorlata, és az ezzel járó műveletsorok, illetve a gyakorlat során létrejövő jelenségek régészetiileg megragadható formák, fontosságuk kiemelkedő. Elősegítik a történeti korú társadalmak, régészeti kultúrák alakulásának megértését. A földrajzi környezet mesterségesen való átalakítása – és így, az ebbe való integrálódás során létrejön az ún. régészeti tájkép (*archaeological landscape*)³⁹, amely az emberi tevékenység történeti időkből való hátrahagyott lenyomat egy formája.

III. 3. A halomsír sajátosságai

A halom emelése a sír fölé többretegű jelentéssel bírhat: kifejezi a halott iránti ragaszkodást, hiszen nem kis mennyiségű erőforrás és energia fektetődik sírjának kialakításába. Halála után a halom jelzés szerűen megmarad az élők számára, hiszen környezetéből kiemelkedve mutatja egyediségét, a múlt-jelen kapcsolatára utalhat, fenntarthatja az ősök-leszármazottak közötti kapcsolatok térbeli lenyomatát is. Közösség szintjén, illetve túlmutatva ezen, régió szintjén és az egyes közösségek között jelölheti a

³⁴ Harrison – Heyd 2007.

³⁵ Heyd 2011, 545-546. [Bátora 2002]

³⁶ Harrison – Heyd 2007.

³⁷ Heyd 2011, 546.

³⁸ Kristiansen et al. 2017, 336.

³⁹ Daróczy 2015, 21 – 22.

terület tulajdonba vételét, illetve az adott csoport „régőbb” óta való jelenlétét a területen, így dominanciát és tulajdonjogot is kifejezve a földrajzi környezetben való, mesterségesen kialakított, jól látható struktúrák révén.⁴⁰ A temetkezési rítus és a társadalmi, vallásos intézmények közötti szoros kapcsolat önmagában a temetkezésben nyilvánul meg, hiszen az egy intézményesített gyakorlat, amely során hatalom és tulajdon örökítődik tovább, illetve szociális és gazdasági kapcsolatok erősítődnek általa.⁴¹

A nyugati Jamnaja-körben jellemző temetkezési forma a hantolások/ csontvázas temetkezés. A négyszögű vagy ovális gödörsírok fölé emelt halom lehetett elsődleges, egyedi és egyszeri temetkezés, vagy egy már létező halomba egy újabb halott eltemetése és a halom megemelése is előfordul. így egyes halmok elérhetik a 40 méteres átmérőt és a 3-4 méteres magasságot is. Egy-egy temetőben akár 30 halom is előfordulhat. Azonban, ahogyan Heyd megjegyzi, nem minden halomban törvényszerűen Jamnaja temetkezés található. Későbbi behatolások lehetségesek.⁴²

A holttest helyzete a sírban általában hanyat fekvő, felhúzott/ behajlított lábakkal, ritkábban oldalt fekvő, zsugorított. A nyugati területeken Heyd a hanyat fekvő, kinyújtott lábú pozíciót non-Jamnaja jelzőnek tekinti. Ugyanakkor a kémiai-biológia folyamatokat is figyelembe kell venni, amelyek szintén befolyásolhatják a holttest utólagos pozícióit. A nyugati Jamnaja temetkezés további jellemzője a gödrök és a halott általában kelet-nyugati irányban való orientálása⁴³, a fej általában nyugati irányba helyezve. A férfi – női sírok között nincs jelentős eltérés, azonban megjegyzendő, hogy a megvizsgált csontvázak túlnyomó része felnőtt férfihez tartozik. Heyd következtetésében, a temetkezések alapján, egy férfias, maszkulin társadalom képét láthatjuk.⁴⁴

További jellegzetesség a vörös okker használata a sírokban, amelyet általában a halottra vagy a köré szórnak, esetenként egy-egy testrésze, vagy megkülönböztetett helyre a sírban. A Kárpát-medencében különösen jellemző az okker rögök elhelyezése az egyes sírokban. További jellemző a természetes anyagokból készült (nád, szövet, bőr, bunda) szőnyeg, amely a sír falait és „padlóját” fedi.⁴⁵ A gödörsír elkészülése után azt fa gerendákkal fedik, vagy Bulgária és Románia esetében kőlapokkal.⁴⁶ A sírmellékletek szegényesek, általában kerámia edények találhatóak bennük, kivételes esetekben egy-egy fémből készült fegyver vagy eszköz.

⁴⁰ Heyd 2011, 546.

⁴¹ Kristiansen et al. 2017, 336.

⁴² Heyd 2011, 539., Dani – Horváth 2012, 17 – 19.

⁴³ Motzoi-Chicideanu 2011, vol.II/ pl. 67.

⁴⁴ Heyd 2011, 539.

⁴⁵ Kalicz 1968, 35., Ecsedy 1979.

⁴⁶ Székely 1997, 41 – 44. (kőciszítás temetkezés halom alatt, DK Erdélyben: Bardóc/ Brăduț, Maksa-Eresztevény/ Moacșa-Eresteghin, Oklánd/ Ocland).

Gyakoriak a rézből vagy ezüsből készült hajkarikák vagy spirálok, illetve nyakékek gyöngyei, vagy állatfögből készült medálok. Heyd a sírmelléklet hiányosságát a sírhely grandiózusitásával magyarázza, a sír kialakításába fektetett energia és erőforrás a mérvadó.⁴⁷

A halom emelésének gyakorlata lehet, hogy kezdetben a Jamnaja-népcsoport jellemzője volt, viszont később már más népcsoportok is használhatták ezt a megoldást – a Jamnaja behatásnak köszönhetően.⁴⁸ Az i.e. 3. évezred halmos jelenségeinek térképre való vetítése igazolni látszik a feltevést, miszerint a Jamnaja-csomag egyes elemeit, ebben az esetben a halom emelést, egyes társadalmak átvették, asszimilálták saját kultúrájukba, ugyanúgy viszont egyes társadalmak nem.⁴⁹ Heyd öt különböző régiót sorol fel, amelyek a Jamnaja jelenségkör elterjedésének szomszédságában húzódnak: kelet-Bánát és nyugat/délnyugat-Erdély; kelet-Szlovákia (kérdőjellel); Dalmácia és az Adriai-tenger keleti partvidéke; Dunántúl, délnyugat-Szlovákia, ausztriai Burgenland (Őrvidék); Közép-Európa középső és északi területei.⁵⁰

Ahogy az előző alfejezetben már említve volt, egy többévszázados beszírvárgásról – az i.e. 5. évezredtől a 3. évezredig – beszélhetünk, hiszen már ekkor is jelen van a keleti eredetű halmos temetkezés. Nagyobb intenzitású bevándorlási hullámok a 3. évezredtől kezdődhettek.⁵¹

⁴⁷ Heyd 2011, 540.

⁴⁸ Harding 2011, 27.

⁴⁹ Heyd 2011, 548., Harding 2011, 27. [Häusler 1977, fig.1.]

⁵⁰ Heyd 2011, 547.

⁵¹ Heyd 2011, 548.

IV. Kutatástörténet

IV.1. Halomsírok Erdélyben

Az első, halmos lelőhelyekről szóló feljegyzések a 19. század közepéről származnak (Neugebauer 1851, Rómer 1868, 39.).⁵² A 19. század második felétől, a 20. század elejéig egy bizonyos fajta dilettáns gyűjtői szokásról is beszélhetünk, amikor nem feltétlenül a tudományos hangvételű kutatás vezette a régészeti „feltárásokat”. Azonban ezeknek az érdeklődéseknek is köszönhetően, a régészet, mint tudományág meg tudta alapozni magát, a privát gyűjtemények mellett az első tudományos megközelítésű munkák is megszülettek. Délkelet-Erdélyben a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum megalapításának évétől (1879) már a régészeti jellegű munkáknak egy szervezett keretet biztosító intézményéről beszélhetünk.⁵³

Az erdélyi kutatástörténet első fázisa, az ún. „romantikus” korszak a 19. század vége – 20. század eleje között tartott, amikor olyan lelőhelyek, mint pl. Bardóc-*Kerekdomb* Kovászna megyében (Brăduț-*Dealul Rotund*), Úrháza (Livezile-*Dealul Sârbilor* și *Dealul Cărpiniș*) és Bedellő (Izvoarele-*La Cruce*) halmos temetői Fehér megyében lettek felfedezve.⁵⁴ Ez utóbbi kettő a rézkori Coțofeni kultúra kései fázisával lett kapcsolatba hozva a román kutatástörténetben, a 20. század második felétől azonban megosztódott a szakvélemény – egyes kutatók a rézkori kultúra hatáskörébe sorolták a halmos temetkezéseket, mások egy külső hatásnak tulajdonították azokat, amelyek rátelepedtek a Coțofeni-típusú lelőhelyekre.⁵⁵

A 20. század elején, mintegy két évtizeden keresztül megszűnik a halmok régészeti jellegű kutatása. 1945 – ’60-as évek közötti periódusban többnyire nemzetpolitikailag diktált programok keretében tártak fel régészeti lelőhelyeket. A halomsíros lelőhelyek az „okkeres sírok” címszóval a kora bronzkori átmeneti időszakra lettek beosztva, minden különösebb kronológiai vagy kulturális hovatartozást mellőzve.⁵⁶ Viszont ebben az időszakban születtek meg az első embertani elemzések a már feltárt halomsíros kontextusokból, így bővítvén a kutatást. Az első próbálkozások egy pontosabb időrendi séma felállítására ezt a temetkezési szokást illetően Ion Nestor, Sebastian Morintz és Petre Roman munkáiból születtek.⁵⁷

Az 1970-es években, egy újabb kutatási hullám vette kezdetét a Nyugati-Kárpátokban (kolozsvári régésziskola, N. Vlăsa, M. Takács, H. Ciugudean), amelynek eredményeképp a ’80-’90-es években több publikáció is napvilágot látott, illetve új lelőhelyek is

⁵² Székely Zs. 1997, 17.

⁵³ Székely Zs. 1997, 17.

⁵⁴ Teodorescu 2010, 30. , Fenichel 1891, Herepey 1901.

⁵⁵ Ciugudean 1977, 55., Popa 2009, 646.

⁵⁶ RepArhCj 1992, 117.

⁵⁷ Teodorescu 2010, 30 – 31.

beazonosításra kerültek a Torockói-hegységben.⁵⁸ Ugyancsak ebben az időszakban ('70 – '90-es évek) az „okker síros” gyűjtőfogalom fokozatosan elmaradt, és a kutatás két álláspontra szakadt – vagy a késő réz – kora bronz átmeneti időszakra helyezték a jelenséget vagy a kora bronzkor elejére, és a Jamnaja népcsoporthoz kötötték.⁵⁹ Délnyugat-Erdélyben található Kőköz (Cheile Aiudului-Dealul Velii) lelőhely, amelyet N. Vlása ásott meg, a legnagyobb halomsíros temető, amelyet szisztematikusan feltártak, azonban a 16 halomból eddig csak 3 publikált.⁶⁰ Ezekben az években további lelőhelyek feltárásai H. Ciugudean nevéhez fűződnek, főleg a Nyugat-Kárpátok térségében: Felgyógy (Geoagiu de Sus-Cuciu), (Dealul Nioarcii-La furci és -Gruiu Roșu), Kisampoly (Ampoița-Peret, Ampoița-Dealul Dostiorului) Szolcsva (Sălciuma de Jos), Úrháza (Livezile), amelyeket 1986-ban a Bedeleu⁶¹ halmos csoport név alatt publikált, és egy új időrendi sémát javasolt (P. Roman kronológiája alapján).⁶²

A '90-es évektől napjainkig tartó szekvensben a kutatás haladásának szempontjából folytatódtak az olyan erdélyi lelőhelyek feltárásai, mint pl. Almașu Mare-La Cruce, Cetea-La Petri – Ticuiata, Țelna-Rupturi, Tureni-La furci.⁶³ Délkelet-Erdélyben, 1994-95 között a Thracologia Intézet égisze alatt zajlottak feltárások Kovászna megyében⁶⁴, illetve a 2000-es években a Székely Nemzeti Múzeum több projektje (Oklánd, Erősd-Őrhegy) keretében zajlottak feltárások, kutatások.

A késő rézkor – kora bronzkori átmeneti időszak és az ekkor végbemenő, jelentős változások a település-struktúrákban és a temetkezési szokásokban⁶⁵ Erdélyben is megragadhatóak. H. Ciugudean 2011-es *Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania* c. tanulmányában a kora bronzkori temetkezési szokásokat tárgyalja Erdély területén. A temetkezési rítusok alapján megkülönbözteti a nyugati és a keleti területeket: nyugat-Erdélyben kőpakolásos földhalmokról, kelet-, délkelet-Erdélyben kőkamrás/ kőciszta sírokról beszélhetünk, amely fölé halmot emeltek.⁶⁶

⁵⁸ Vlása et al. 1986, 1987, Ciugudean, Popa 2009.

⁵⁹ Teodorescu 2010, 31.

⁶⁰ Teodorescu 2010, 32. [Vlása et al. 1985-1986, 59.]

⁶¹ Ciugudean 1986, 67 – 82.

⁶² Teodorescu 2010, 32. [Ciugudean 1986, 67-82., Roman 1986, 29-55.]

⁶³ RepArhAb 1995, 72 – 73., RepArhAb 1995, 194., RepArchCj 1992, Ciugudean, 1995, 27.

⁶⁴ Teodorescu 2010, 34., Székely 1998, 144.

⁶⁵ Harding 2000, 84 – 103.

⁶⁶ Ciugudean 2011, 21.

Erdély nyugati része – amely a halmos temetkezések esetében a Nyugati-Kárpátokat (Apuseni)/ Erdélyi-szigethegységet jelenti, jóval kutatottabb, mint a keleti területek. A Nyugati-Kárpátok keleti és déli részein, a Torockói-hegységben, illetve a Feleki- és Zarándi-hegységekben nagy számban találunk halmos temetkezéses lelőhelyeket.⁶⁷

A Nyugati-Kárpátok kora bronzkori halomsíriai földrajzilag domináns területeken lettek megfigyelve – két völgy közötti vízgyűjtő területen, és gyakran lineáris vonalban húzódva, egymást követve. Hasonló jelenség a Belotić-Bela Crkva csoportnál vagy a zsinédíszes (*Corded Ware*) kultúra temetkezéseiben figyelhető meg, a Kárpátok északi, szlovák területein. A Jamnaja kultúrkörnél is megfigyelhető helyenként a lineáris elhelyezés, azonban földrajzilag inkább az alacsonyabb pontokat, folyók völgyeit használták.⁶⁸

A Nyugati-Kárpátok halomsíros temetői igen kicsik, átlagosan kevesebb, mint 10 halommal, a legnagyobb feltárt a Poiana Aiudului-*Dealul Velii* lelőhely, 16 halommal. Az átlag átmérőjük ezeknek a halmoknak 10 – 12 m, a kisebbeké 6 – 7 m és átlag magasságuk 1 m körüli. A legnagyobb ismert halom Tureni-*La Furci* lelőhelyről 3 m magas és 40 m átmérőjű. Alakjukat tekintve kör és elipszis formájúak.⁶⁹

A halmok gyakran köves, sziklás területek közelében találhatóak. A mészkő kiemelten kedvelt és sokat használt anyag a sírok kialakításában, gyakran előfordul, hogy akkor is preferálták, amikor a közelben az nem volt hozzáférhető, így távolabbi kitermelő helyekről szállíthatták. A legjobban kutatott lelőhely a kisampolyi (Ampoița), ahol a település és temető is fel lett tárva. A Nyugat-Kárpátok halmos lelőhelyeire jellemző, hogy azok többnyire település közelében, vagy éppen település-részletre lettek emelve. A kutatás a rézkori Coțofeni kultúra kései fázisát (III) állapította meg egyes lelőhelyek esetében, az anyagi kultúra – kerámia alapján. (Poiana Aiudului-*Dealul Velii*, Ampoița-*Peret*). Livezile-*Baia* temető lelőhelyén például a kora bronzkori Livezile kultúra telepedett le, nagyon közel egy Coțofeni III lelőhelyhez, és halomsíriájainak egy részét az elődeik házaik fölé emelték. A késő rézkor – kora bronzkori átmeneti időszak Erdélyben is megragadható, a fent említett lelőhelyek példái alapján. Az eltelt idő a két, régészetileg is megragadható jelenség – település és temetkezés között, és amelyek ez esetben két külön kultúrához tartoznak, igen kevés lehetett.⁷⁰

A Nyugati-Kárpátok halmaiban a leggyakoribb megfigyelt temetkezési forma a hantolásos/ csontvázas temetkezés – Ciugudean megfogalmazásában a test összehúzódott, összezsugorodott pozícióban, a kezek különböző elhelyezkedésével („in contracted position

⁶⁷ Ciugudean 2011, 21.

⁶⁸ Ciugudean 2011, 23.

⁶⁹ Ciugudean 2011, 23 – 24.

⁷⁰ Ciugudean 2011, 24.

with different dispositions of the arms”).⁷¹ Heyd, a Jamnaja népcsoport belső, relatív kronológia felvázolásában (stratigráfia, anyagi kultúra, Jamnaja befolyás) kitér a sírban elhelyezett halott pozíciójára, amelynek nem kíván nagy jelentőséget tulajdonítani, szerinte nem egy megbízható jellegzetesség. A halott sírban való pozíciójának kategorizálása a temetkezési szokás mesterségesen létrehozott evolúciós rendszere („constructed evolution of burial customs”), amely Heyd szerint nem alkot átfogó, összefüggő képet.⁷²

A Nyugati-Kárpátok lelőhelyein nem jellemző a gödörösír kialakítása, a halottat a földre helyezték és ráemelték a földből és kőből, esetenként kavicsból készült halmot. Kőkamrás/kőciszta kialakítások sem jellemzőek, viszont egy-két különlegesebb kivétel létezik, például a Livezile-Dealul Sârbului lelőhely egyik halmában a koponya körül találtak kőből kialakított védő szerkezetet (Herepey 1901, 20). A néhány kivételesebb eset (Livezile-Dealul Sârbului, Sândulești-Sulihegy, Tureni-La Furci, Cetea-Ierboasa) a lelőhelyek többségével szemben inkább „egzotikus” jelenségként vehető számon, Ciugudean szerint délkelet-erdélyi modelleket utánozva, vagy újonnan érkezett keleti hatások mintájára. Erre példának a tordatúri (Tureni) lelőhely zsinédíszes kerámia leleteit hozza fel (igen közel Szind/Sândulești lelőhelyhez), amely kapcsolatot mutat a délkelet-erdélyi Zsögöd/ Jigodin kultúrával, ahol használták a kőkamrás sírokat.⁷³

Délkelet-Erdély esetében sajnos hiányosabb a kutatás, főleg ami a késő rézkor – kora bronzkori halmos temetkezéseket illeti. Temetkezési lelőhelyek ugyan nagyobb számban ismertek (lásd VI. fejezetnél), azonban ezek síktemetkezések és többnyire egy-egy elszigetelt esetet jelentenek. Hargita és Kovászna megyékből négy halmos temetkezés lelőhelye ismert: Oklánd⁷⁴, Bardóc-Kerekdomb és -Kövesbérc⁷⁵, Eresztevény-Zádogos tető⁷⁶, Erősd-Őrhegy⁷⁷. Ezek közül az oklándi halmokat legújabbban a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és az udvarhelyi Haáz Rezső Múzeum közös projektjének kereteiben ásták meg 2006-ban. A lelőhely különben már a 19. században ismert volt, 1894 – 1895-ben Solymossy Endre, az udvarhelyi Református Líceum tanára kutatott itt.⁷⁸ Bardóc-Kerekdomb és-Kövesbérc halmos lelőhelyeit is ismerték már a 19. században.⁷⁹ Bardóc és Bibarcfalva között található 18

⁷¹ Ciugudean 2011, 24.

⁷² Heyd 2011, 542.

⁷³ Ciugudean 2011, 24 – 25.

⁷⁴ RepArhHr 2000, 150 – 151.

⁷⁵ RepArhCv 1998, 55 – 56.

⁷⁶ RepArhCv 1998, 102.

⁷⁷ RepArhCv 1998, 152 – 154. (A Régészeti Repertóriumban csak az Erődsdi kultúra települései vannak feltüntetve, a kora bronzkori halmokról nem szerepel leírás.)

⁷⁸ Raport de cercetare arheologică preventivă. Ocland – Necropola tumulară/ Petreni-Kövesbérc (com. Ocland, jud. Harghita), Sfântu-Gheorghe – Odorheiu Secuiesc, 2008.

⁷⁹ Orbán 1868, Roska 1942, 33., Roman 1986, 41.

halomsíros temető (13 Kerekdombon és 5 Kövesbércen) a Schneckenberg kultúrába lett besorolva. A kezdeti, 19. századi kutatások után több mint 100 évvel később, 1994 – 1996 között zajlott egy újabb kutatási projekt, amelyek során mind két lelőhelyen tártak fel halmokat.⁸⁰

Eresztevény-*Zádogos tető* lelőhelyet a 20. század elején fedezték fel. Székely Zsolt 1908-at említi, amikor László Ferenc ásatást végzett volna itt, a megyei Régészeti Repertóriumban, illetve az online adatbázisban (www.ran.cimec.ro) viszont 1912 szerepel. Az ekkor feltárt kőciszta sírban edénytöredékek és szénmaradványok voltak, feltételezhetően hamvasztósos temetkezés jelei.⁸¹ A '70-es években közmunkák során megrongálódott egy újabb halom, amely egy másik kőciszta temetkezést rejtett magában. A Székely Nemzeti Múzeum 1979-es ásatása során ezt feltárták, a kőkamrában egy csontváz és egy edény volt. A lelőhelyet a Schneckenberg kultúrájának tulajdonítja a kutatás.⁸²

Erősd rézkori település lelőhelyei (Tyiszk domb, Lenkert, Csókás tető, Retkespatak, stb.) igencsak jól ismertek és jól kutatottak.⁸³ A halmos temető azonban kevésbé, a Régészeti Repertórium nem is említi, illetve az online adatbázisba (www.ran.cimec.ro) sincs bevezetve. Az egyelőre légifotók révén kutatott lelőhely, Erősd-*Őrhegy*, a településtől keletre húzódik, itt a hegygerincen 15 halom követi egymást lineáris sorrendben, mintegy 5 km-es szakaszon. A feltehetően kora bronzkori halmok átlag átmérője 15 – 18 méter, magasságuk 2 méter, azonban kisebbek is vannak, 5 – 8 méteres átmérővel és 1 méteres magassággal, ezek kettes-hármas csoportokban helyezkednek.⁸⁴

⁸⁰ Székely Zs. 1997, 41 – 44.

⁸¹ Székely 1997, 42., RepArhCv 1998, 102.

⁸² Székely 1997, 43., RepArhCv 1998, 102. (MNS 3917)

⁸³ Sztáncsuj 2015, RepArhCv 1998, 152 – 154.

⁸⁴ Czajlik et al. 2011, 17., Sztáncsuj Sándor (Székely Nemzeti Múzeum).

V. Időrendi kérdések

Délkelet-Erdély kora bronzkori kronológiájának felvázolásához szükséges egy nagyobb időrendi séma áttekintése, megértése, hiszen nem beszélhetünk önmagában erről a területről Erdély és a Kárpát-medence kontextusai nélkül. A bronzkor időrendje és ezen belül is a korai fázis máig vitatott a szakirodalomban, túlnyomó részt az adathiány, a publikálatlan anyagok miatt. A magyarországi szakirodalomban használt kronológiai beosztás a régészeti kultúrákat illetően az 1980-as években lett kifejlesztve, és amely, néhány finomítást leszámítva, többnyire máig megtartotta formáját. Ez szerint a Bronzkor három nagy részre osztható: kora-, középső- és kései bronzkor, és amely fázisok további alegységekbe bonthatóak (1-3, a-c).⁸⁵ Florin Gogâltan 2015-ös cikkében a Kárpát-medence kora és középső bronzkorának kronológiai felosztásában a kora bronzkor három fázisra bontható, amelyek továbbá két-két alfázissal is rendelkeznek, tehát: EBA (*Early Bronze Age*) I.a., I.b., II.a., II.b., III.a., III.b.⁸⁶

Egy problematikus aspektusa az időrendi sémáknak a relatív kronológia merevsége, értve ezalatt azt, hogy hagyományosan a kutatás nagy területekre – blokkokra – osztotta le a „kultúrákat” és éles határvonalakat szabott, mind időben, mind anyagi tipológiában. Ez a megközelítése a régészeti kultúrköröknek és az anyagi kultúráknak mára azonban már kevésbé állja meg a helyét. A hagyományos értelemben használt „kultúra” kifejezés egyre inkább elévül.⁸⁷ Kulcsár – Szeverényi páros azt, az újabbnak mondható tendenciát tartja életképesnek (és velük egyetemben, mások is), amely szerint egy több évtizedes, vagy akár évszázados átmeneti időszak létezett, amikor a tárgyak használata tovább élt, egyszerre több helyen, egyidőben a Kárpát-medencében.⁸⁸ Élesen elhatárolódó vonalak helyett, amelyek időrendi és tipológiai osztályozás szerint blokkokat hívatottak feltüntetni egy-egy adott területen, egymás között átjárható „halmazokat”, és nem homogén egységeket kell elképzelnünk, amelyek időben is és anyagi kultúrában is fúzió képesek. Ez, ilyen esetben, ugyanúgy érvényes a késő rézkor – kora bronzkor periódusára is. A történeti korok népei és tárgyaik a 21. századi határokat nem ismervén, természeti-földrajzi határok menti területi egységeken mozogtak, és a természetes útvonalak – folyók, szorosok átkelői – mentén. Ezt az elvet szem előtt tartva, a régészeti kutatás is elsősorban így próbálja az anyagi kultúrákat elhelyezni térben (és időben).

⁸⁵ Kulcsár – Szeverényi 2013, 68., Visy (ed.) 2003, 473.

⁸⁶ Gogâltan 2015, 53.

⁸⁷ Kulcsár – Szeverényi 2013, 69.

⁸⁸ Kulcsár – Szeverényi 2013, 71.

Kutatástörténet szempontjából történelmi-politikai, erőforrási és egyéb tényezők miatt hagyományosan a régészeti kutatások eredményei és a lelőhelyek, anyagi kultúrák időrendi besorolása országhatárokon belül történt, ezért számos kronológiai táblázat született (főleg német, magyar) a Kárpát-medence őskorát illetően. A Magyarországon használatos tábla alapján a rézkor ca. 4500/4400 – 3000 BC közé tehető, ezen belül a késő rézkor ca. 3600/3500 – 3000 BC közé, míg a bronzkor ca. (3000) 2700/2500 – 900 BC közé, ezen belül a kora bronzkor (3000) 2700/2500 – 1900/1800 BC közé.⁸⁹ Mivel nem beszélhetünk kora bronzkorról a késő rézkor periódusa nélkül, ezért minket a késő rézkor – kora bronzkori időszak foglalkoztat, amely így a ca. 3000 – 1900/1800 BC közötti időintervallum.

Romániában hagyományosan a régészeti kultúrák és időrendi beosztásuk földrajzi szempontokkal egyetemben lettek régiókba beosztva – így beszélünk a Bánát és Maros alsó folyása (délnyugat Románia) területről, a Körösök és az Ér – alsó Szamos (északnyugat Románia), Küküllők mente és Maros (közép Erdély), észak Erdély és délkelet Erdély területekről.⁹⁰ A késő rézkor Baden és Coțofeni kultúrái viszonylag jól kutatottak, azonban a kurgán típusú temetkezések országszerte alulmaradnak ebben, pl. Magyarországgal szemben. A kutatás hiányossága és az esetleges megásott de nem publikált lelőhelyek miatt így nehezebb a késő rézkor – kora bronzkori átmenetet megragadni.⁹¹

Erdély esetében további, égtájak szerinti, földrajzi zónák megnevezése él: észak, nyugat, dél/közép, kelet. Ezen a területen is többféle nézet él a késő réz – kora bronzkori kultúrák és időrendi beosztásukat illetően, a kutatás folyamatosan polemizál és újabb eredmények tükrében – változik. M. Rotea (P. Roman 1986 és Al. Vulpe 2001 nyomán) a Coțofeni kultúrát tartja a kora bronzkor jelölőjének, a periódus kezdetét kitolva ca. 3500 BC-re. I. Motzoi-Chicideanu a kora bronzkor elejét 3700 – 3000 BC közé helyezi.⁹² Băjenaru-Popescu (2012) páros a 3500 – 2000 BC időintervallumot tartja inkább elfogadhatóbbnak, amely periódus magába foglalná a rézkor – kora bronzkor közötti átmeneti időszakban jelenlevő kultúrákat is (Boleraz, Cernavodă III, Cernavodă II, Foltești, Baden, Coțofeni).⁹³ Gogâltan az erdélyi fémművesség kialakulását azonban csak 2500 BC-től kezdődően véli számon tartani, és az amúgy jellemzően bronzkori hierarchikus, komplex gazdasági és társadalmi struktúrákkal rendelkező társadalmakat nem tartja elfogadhatónak a Coțofeni kultúrára vonatkozóan.

Nyugat-Erdélyben a kora bronzkor jelölője a Livezile-csoport, amely a helyi Coțofeniből alakult ki, és amelyet némileg befolyásolt a „déli” Zăbala-Foltești elem is.⁹⁴ A Coțofeni – Livezile –

⁸⁹ Visy (ed.) 2003, 473.

⁹⁰ Gogâltan 2015, 57. (fig. 2).

⁹¹ Gogâltan 2015, 58.

⁹² Motzoi-Chicideanu 2011, 48.

⁹³ Gogâltan 2015, 55.

⁹⁴ Gogâltan 2015, 65. [Ciugudean 1996, 78–96; Ciugudean 1998, 67–69; Ciugudean 2003, 98–100; Motzoi-Chicideanu 2011, 305–315; Ciugudean 2011, 26, Ciugudean 2013, 20.]

halomsíros kultúrák jelenségei konfliktusban állnak a kutatásban: a kora bronzkori Livezile ca. 2700 BC-ra való beosztása nem általánosan elfogadott, az erdélyi halomsíros jelenség pedig késő Coțofeni, Copăceni és Șoimuș-csoport hármaskörébe lett sorolva, amely így egy (késő)rézkori periódusba esne.⁹⁵ A kora bronzkori halomsíros jelenség (*tumuli*) magyarázatai a nyugati országrészen egyelőre inkább elméleti síkon mozognak, és jobbra magyarországi példákra támaszkodnak.⁹⁶

A Copăceni-csoport Erdély kora bronzkorában csak nemrég lett összefüggésbe hozva a halomsíros jelenséggel.⁹⁷ Ez a csoport is megosztotta a véleményeket: C. I. Popa szerint ez képezné a kora bronzkor második fázisának (EBA II) alapját, míg H. Ciugudean szerint a Copăceni nem más mint a Livezile-csoport egy későbbi fejlődési szakasza. Mivel a Copăceni jelenlétét dél-nyugat Erdélyben eddig még nem sikerült alapos tudományos bizonyítékokkal is megindokolni, nehéz elhelyezni mind relatív, mind abszolút kronológiában. Két külön egyed DNS mintájából nyert adat a Florești-*Polus* lelőhelyről a kora bronzkor második fázisába (EBA II) helyezi a csoportot (ca. 2500 – 2200 BC), ez az eredmény azonban nem tudta bizonyítani a feltételezett kelet-erdélyi népcsoport vándorlását, és implicit, a Jamnaja behatást a Copăceni kultúrára.⁹⁸

Délnyugat-Erdélyben a Șoimuș-csoport a Maros alsó folyásán, illetve a Makó–Kosihy–Čaka nyugati-Kárpátokban jelölné a kora bronzkort. Hagyományosan egyidejű kellene legyen a Livezile-csoporttal és mind az EBA I és II fázisában megtalálható. Azonban a más kultúrákkal való kapcsolata nem tisztázott, nincs egy értelmezhetően világos elválasztás a Livezile, Copăceni és Șoimuș csoportok között.⁹⁹ Ciugudean szerint a Schneckenberg kultúra nyugati *facies*-e már nem egy fenntartható elmélet – és az erdélyi bronzkor kutatás hiányosságára vet fényt ezáltal (Ciugudean 2003 nyomán). A jelenlegi állás szerint nem meghatározható, hogy valóban jelen volt egy Schneckenberg közösség nyugat Erdélyben vagy csak tőlük importált vagy esetleg átvett kerámia készítési szokásokkal állunk szemben.¹⁰⁰ További régészeti anyagok erről a területről a Gligorești-*Valea Janului* típusú horizont seprűdiszítéses kerámiája a közép Maros völgyében (EBA II.b.) (C. I. Popa 2005 nyomán), illetve a Gornea-Foeni csoport textil mintás és seprűdisztes kerámiái (EBA III – ca. 2300/2200 – 2000/1900 BC).¹⁰¹

Közép- és dél-erdélyi területeken a Schneckenberg A és Coțofeni III kultúrákat kell említenünk a korai bronz időszakban.¹⁰² Sajnos, hasonlóan az előző területeken látott nehézségekhez, világos, átlátható kultúrák közötti analógiák hiánya miatt itt sem tiszta az EBA I és II időrendje. Egyedül a Schneckenberg típusú kerámia jelenléte biztos és a specifikus temetkezési szokások a Nagy-Küküllő völgyében és a Maros felső folyásán. A Șoimuș-csoport jelenléte már említve volt.¹⁰³

⁹⁵ Gogâltan 2015 [Rotea 1993, 84; Lazarovici 1997, 11–12; Rîșcuța et al. 2009, 280–281; Rotea et al. 2010, 38; Rîșcuța et al. 2012, 70–71; Hervella et al. 2015, 8.]

⁹⁶ Gogâltan 2015, 65. [Hervella et al. 2015, 12, 14.]

⁹⁷ Gogâltan 2015, 66., Daróczi 2015, 36.

⁹⁸ Gogâltan 2015, 66. [Hervella et al. 2015, 12 – 13.]

⁹⁹ Gogâltan 2015, 67. [Gogâltan – Apai 2005, 37.]

¹⁰⁰ Gogâltan 2015, 67., Ciugudean 2011.

¹⁰¹ Gogâltan 2015, 67. [Popa 2005, 75–82, 103–125., fig. 2; Harding–Kavruk 2013, 82–83, 124.]

¹⁰² Daróczi 2015, 35., Gogâltan 2015, 67. [Ciugudean 1991, 105.; Rotea 1993, 84; Lazarovici 1997, 10.]

¹⁰³ Gogâltan 2015, 67. [Motzoi-Chicideanu 2011, 292–299; Teodorescu 2011, 228–229.]

Az északi peremterületen Iernut-Zoltán/ Gornea-Foeni csoport anyagi kultúrája van jelen (*Băile Figa* sóbánya lelőhely), amely a kora bronzkor végére tevődne, azonban 66 radiokarbon mintából csak egy támasztaná alá ezt a feltételezést (2458 – 2200 calBC).¹⁰⁴

Kelet-Erdélyben a kora bronzkor relatív kronológiája P. Roman által lett felállítva 30 évvel ezelőtt¹⁰⁵: 1. kora bronz I – Zabala típus és kőkamrás sírok (Sânzieni, Turia), Zimincea *askos* típusú edény (dél romániai kapcsolatokkal), 2. kora bronz II – Schneckenberg A, B., Jigodin-csoport, 3. kora bronz III – Ciomortan-Monteoru. Ez a felállítás az elmúlt 15 évben jelentősen kritizálva volt a frissebb eredmények fényében, ez a relatív kronológia semmiképp nem egyeztethető az abszolút kronológiával.¹⁰⁶

Délkelet-Erdélyben a kora bronz kezdete a Zábala-csoporthoz fűzhető, amely egy pre-Schneckenberg horizont része.¹⁰⁷ A Schneckenberg a kora bronzkor első alfázisában (EBA I.b.) a Nyugati-Kárpátok gödörsíros temetkezéseivel egyidejű, Délkelet-Erdélyben a kora bronzkor második fázisában (EBA II) is végig jelen van. A gömbamforás (*Globular Amphora Culture*, GAC) kultúra lelőhelyeinek felfedezése a Kárpátokban hozzájárult ahhoz az elmélethez, hogy ezek a közösségek, a Zimnicea–Mlăjet–Sânzieni–Turia elemekkel együtt a Schneckenberg kultúra elődei lettek volna a térségben (Székely 2009, 42 után). A GAC feltett hatással volt a kőkamrás sírok terjedésében a Schneckenberg B közösségekben is.¹⁰⁸ A Schneckenberg kultúra eredete, illetve kapcsolata a környezetével sem tisztázott – import-e vagy átvett készítési stílus. Újabb Schneckenberg felfedezések délkelet-Erdélyből, Földváról és Erősdről hozzájárultak a kerámiák formáinak és díszítéseiknek jobb feltérképezéséhez¹⁰⁹, viszont maga a kultúra eredete és belső kronológiája továbbra is rejtély marad. Az abszolút datálása kelet Erdélyben a Glina kultúrával kapcsolatban történt meg (2700 – 2400 BC), a Jigodinnal egyetemben.¹¹⁰ A Csíki-medencében az ún. Zsögöd/ Jigodin csoport a Schneckenberg B és a zsinégdíszes (*Corded Ware*) kultúra keverékének eredménye.¹¹¹ A kora bronz harmadik fázisában (EBA III) a Zoltán-csoport jelenik meg¹¹², ezzel hasonló jegyeket a közép-erdélyi Iernut-csoport mutat ebben a periódusban.¹¹³

¹⁰⁴ Gogáltan 2015, 68. [Harding – Kavruk 2013, 117, 122.]

¹⁰⁵ Roman 1986, 30 -45.

¹⁰⁶ Gogáltan 2015, 68. [Motzoi-Chicideanu 2011, 52.]

¹⁰⁷ Daróczi 2015, 36., Székely Z. 1971, 398 – 399.

¹⁰⁸ Gogáltan 2015, 68.

¹⁰⁹ Gogáltan 2015, 69. [Boroffka 2004, 19–24, fig. 15–24; Sztáncsuj 2009, 45–78.]

¹¹⁰ Gogáltan 2015, 69. [Băjenaru 2014, 258, Motzoi-Chicideanu 2011, 293.]

¹¹¹ Daróczi 2015, 36., Prox 1941, 81 – 83., Székely 1997, 23 – 51.

¹¹² Székely 1997, 51 – 52.

¹¹³ Daróczi 2015, 36.

VI. Délkelet-Erdély késő rézkor – kora bronzkori temetkezési lelőhelyei¹¹⁴

VI.1. Hargita megye

1. Csíkcsomortán/ Șoimeni: 2001-ben ásatás során egy hantolámos sírt fedeztek fel, egy felnőtten és két gyerekkel, mind zsugorított pozícióban. Mind a három halott egy megégett rétegben, hamuval volt elhelyezve. Mellékletük 8 edény (Costișa) (Cavruc 2002, 314.)

2. Csíkszentmárton/ Sânmartin (Hargita megye): 1998-ban egy hantolámos, kőciszttás sírt fedeztek fel a faluban. (Gömbamforás kultúra) (Cavruc 2000, 203, XL-e/4)

3. Homoród/ Homorod: 1893 – 1895 között egy dombtetőn 3 halmot találtak, amelyből egy feltehetően kőpakolásos. Másfél méter mélységben hasonlóan porózusos föld volt, mint Oklándon, innen a következtetés, hogy halmos temetkezés helye lehet (kora bronzkor) (Kalicz 1968, 23.)

4. Oklánd-Kövesbérc/ Ocland-Dealul Pietros: A 19. század végén, 1895-ben fedezték fel a halmokat a településtől nyugatra. A Kövesbérc nevezetű dombhát több környező falu közigazgatási területét is érinti. 18-19 halom ismert innen. Ezekből egyikben kőciszttás sír. (kora bronzkor) (Nestor 1933, 67., Roman 1989). A halomsíros temető Zsögödi/ Jigodin kultúrához tartozhat (?) (RepArhHr 2000, 150 – 151.)

4.a. Homoródszentpéter-Kövesbérc/ Petreni-Dealul Pietros: A falutól keletre, a dombháton több kőpakolásos(?) halom is található, feltehetően bronzkoriak. 1894 és 1895-ben Solymossy E. ásott itt. Néhány csontváz zsugorítva, kelet-nyugati irányba volt orientálva. (RepArhHr 2000, 121.)

4.b. Homoródszentpál-Kövesbérc/ Sânpaul-Dealul Pietros

4.c. Homoródkarácsonyfalva-Kövesbérc/ Crăciunel-Dealul Pietros

VI.2. Kovászna megye

1. Árapatak-Vápvára/ Araci: elszigetelt kőciszttás temetkezés, zsugorított (Székely Z. 1955, 844.)

2. Bardóc/ Brăduț: 3.a. Véletlenszerű felfedezés 1886-ban (Roska 1942, 33., Roman 1986, 41., Székely Z. 1968, 427., Székely Zs. 1997, 41 – 44.) 3.b. 1994 – 1996 között *Kövesdomb* és *Kerekdomb* lelőhelyeken több halmot is feltártak, amelyekből 3 sírt is: M1 – zsugorított, kőkamrás, M2 – üres kőkamra, M3 – hamvasztásos (Schneckenberg) (Roska 1942, 33., Székely Zs., 1997.)

3. Erősd-Őrhegy/ Ariușd: A településtől keletre húzódó hegygerincen 15 halom követi egymást lineáris sorrendben, mintegy 5 km-es szakaszon. A feltehetően kora bronzkori

¹¹⁴ Motzoi-Chicideanu 2011, Daróczi 2015.

halmok átlag átmérője 15 – 18 méter, magasságuk 2 méter, azonban kisebbek is vannak, 5 – 8 méteres átmérővel és 1 méteres magassággal, ezek kettes-hármas csoportokban helyezkednek.¹¹⁵

4. Kézdipolyán/ Poian: 14.a. Hantolásos, elszigetelt sír (Csomortán kultúra) 14.b. Hamvasztásos, elszigetelt sír. (Wietenberg) (Székely Zs. 1989, 246.)

5. Kézdiszentlélek/ Sânzieni: Véletlenszerűen felfedeztek egy hantolásos, kőciszta sírt, zsugorított, oldalra fektetett csontvázal. A koponya mellett két *askos*-típusú edény volt helyezve. Kezdetben Schneckenberg kultúrához sorolta a kutatás, majd később a vele kortárs, kora bronzkori Zimincea-horizontba. (Székely Zs. 1980, Roman 1986.)

6. Eresztevény-Zádogos tető (Maksa)/ Moacşa-Eresteghin: László Ferenc 1908?/ 1912-ben ásott itt, a falutól délre. Az egyik halomban kőciszta sírt tárt fel, amelyben szénmaradványok és edénytöredék volt. (Schneckenberg). Közmunkák során 1975 – 1977 között egy halom csontvázal, kőciszta sírja került napvilágra. Melléklete egy fekete agyagból készült edény, zsinordísszal. (Schneckenberg) (Székely Zs. 1980, 39 – 46., Roman 1986, 41.) A Székely Nemzeti Múzeum 1979-ben ezt régészetiileg is feltárta.¹¹⁶

7. Réty/ Reci: 1950-ben ásatás során három csontvázal sírt tártak fel, amelyet a Coşofeni kultúrába soroltak. (Székely Z. 1962, Roman 1986.)

8. Sepsiszentgyörgy/ Sfântu-Gheorghe: egy Schneckenberg kultúra település közelében egy hantolásos sírt fedeztek fel, zsugorított, oldalra fektetett csontvázal, kerámia edény melléklettel (Monteoru) (Székely Z. 1970.)

9. Torja/ Turia: Hantolásos, kőciszta sírt találtak a város területén, amelyet megrongáltak. Állítólag a halott észak-déli irányba volt orientálva, két kerámia edény melléklettel. Kezdetben Schneckenberg, majd a Zimincea kultúrkörbe sorolta a kutatás. (Székely Zs. 1983, Roman 1986.)

10. Vargyas-Kövesbérc/ Vârghiş: A település közelében több kőpakolásos halom is ismert, még 1951-ből. HGK majd Noua (Székely Z., 1955, Florescu 1991.)

11. Zabola/ Zăbala: Véletlenszerűen felfedezett hantolásos sír, zsugorított, oldalra fektetett csontvázal, melléklete egy kétfülü amfora. (Székely Z. 1971.)

VI.3. Brassó megye

1. Barcarozsnyó, Rozsnyó/ Râşnov: 1900-ból feljegyzés egy hantolásos, kőciszta sírről, amely két csontvázal tartalmazott. (Schneckenberg) (Prox 1940, 72.)

2. Brassó/ Braşov: 2.a. Két kőciszta sír véletlenszerű felfedezése 1899 és 1909-ből. Schneckenberg kultúra. (Prox 1940, 70 – 73.) 2.b. Feltehetően temetők véletlenszerű

¹¹⁵ Czajlik et al. 2011, 17., Sztáncsuj Sándor (Székely Nemzeti Múzeum).

¹¹⁶ RepArhCv 1998, 102. (MNS 3917)

felfedezései 1890 – 1904 között a Bartolomeu negyedben. A kerámia alapján Noua kultúrához tartozhatnak. (Florescu 1991, 40.) 2.c. Véletlenszerű felfedezése négy síktemetkezésnek 1901-ben az Új negyedben, a város déli részén. (Noua kultúra) (Nestor 1933, 117., Horedt 1953, 807., Florescu 1991, 98.)

3. Feketehalom/ Codlea: 4.a. Véletlenszerű felfedezések 1909, 1920, 1940-ből. Hantolások, kőkamrás sírok, halom nélkül. (Schneckenberg) (Prox 1940, 73 – 76.)

4. Höltovény/ Hălchiu: 1900 és 1901-ben két hantolások, kőciszta sírt fedeztek fel, halom nélkül. Az első kamra DK-ÉNy irányba volt orientálva és 3 csontvázat tartalmazott. Melléklete két egyfüles csésze. A második sírban két csontváz volt, melléklete szintén egy egyfüles csésze és egy bögre. (Schneckenberg) (Prox 1940, 71 – 72.)

5. Krizba/ Crizbav: Véletlenszerű felfedezések 1954 és 1956-ból, a „dombtetőn”. Két csontvázas sír kőcisztaiban (Schneckenberg) (Vasiliev et al. 1967, 428.)

6. Prázsmár/ Prejmer: 1898-ban egy hantolások, kőciszta sírt fedeztek fel a település területén, melléklete egy pár atipikus kerámiatöredék. (Schneckenberg) (Prox 1940, 70.)

7. Szászhermány/ Hărman: 1923-ban véletlenszerűen, mezőgazdasági munkálatok során egy hantolások, kőciszta sírt fedeztek fel. (Schneckenberg) (Prox 1940, 73.)

8. Szászveresmart/ Rotbav: 1961-ben hantolások, kőciszta sírt fedeztek fel, amelyben a holttest zsugorított pózban, bal oldalára fektetve, kelet-nyugat irányba volt orientálva. Sírmelléklet nem volt. (Schneckenberg) (Székely Z., 1970, 310., Boroffka 1994.)

9. Vidombák/ Ghimbav: Két kőkamrás sír felfedezése 1905 és 1925-ből. Kerámia alapján Schneckenberg (Prox 1940, 72 – 73.)

10. Zsiberk/ Jibert: A település közelében két hantolások, kőciszta sírt jegyeztek fel, egyikükből egy edény és egy szilix penge is előkerült (Schneckenberg) (Roska 1925.)

VII. Esettanulmány – az oklándi halomsírok¹¹⁷

Az oklándi halomsírok Hargita megye déli részén, az ún. Kövesbérc hegygerincen (2,5 km-es hosszú, 200 – 500 m széles, és 610 m magas) találhatóak, amely Oklándtól 1 km-re nyugat-délnyugat irányban húzódik. A hegygerinc ÉK-DNy irányba elválasztja Nagy-Homoród és Kis-Homoród folyókat. A lelőhelyet ÉK és ÉNy-ról még Homoródkarácsonyfalva, Homoródszentpéter és Homoródszentpál települések veszik körül. A temető 50 ha területen fekszik a hegygerincen végig húzódva, közigazgatásilag több településhez tartozik, ezért a szakirodalomban többféle képpen is megjelenik.

A szakirodalomban a 19. század végétől ismert, 1894 – 1895 között Solymossy Endre, az udvarhelyi Református Líceum tanára kutatott itt mintegy 18 halmot. Az ásatás egy-egy halom kelet-nyugat irányú, keskeny árokkal való átmetszését jelentette, amely egy rövid beszámolóban jelent meg 1895-ben.¹¹⁸ Több mint 100 év eltelte után, a 2006-ban közmunkálatok miatt érintett lelőhelyet 2008-ban az udvarhelyi Haáz Rezső Múzeum és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum munkatársai, egy szisztematikus ásatás keretében újra kutatták.

A 19. századi jelentés alapján a halmok többsége föld- és kőpakolásos volt, az egyik még körbe is volt rakva kövekkel. A megásott halmok többsége 110 – 150 cm-en földdel kevert csontokat, fogakat tartalmazott, az egyik halomból egy ép edény darabjai is előkerültek. Három halomban hantolások temetkezés nyomait tárta fel az ásató, az egyik ezek közül kőkamrából került elő. Ez a csontváz háton fekvő, felhúzott lábakkal, arccal keletnek fordítva volt elhelyezve, sírmelléklet nélkül. A múlt századi jelentés összesen 38 halmot számol és egy egészen precíz térképrajzot is tartalmaz (1:30.000). Ezen beszámoló alapján az oklándi halomsíros temető a szakirodalomban a neolitikumra vagy a bronzkorra lett datálva. 1949-ben a szentgyörgyi Múzeum egy homoródkarácsonyfalvi lakostól megvásárolt egy kerámiából készült csészét, egy nyílhegyet, egy karperecet és egy bronztűt, amelyek egy halomsírból származtak. Egy arany fülbevaló ugyanebből a leletegyüttesből egy ékszerészhez került. A leletek alapján Székely Zoltán a teljes oklándi temetőt a középső bronzkorra datálta. Hargita megye régészeti repertóriumában a lelőhely a kora bronzkori Zsögöd (Jigodin) csoporthoz van beosztva (részletezés nélkül).

A 2008-as ásatást megelőzően terepbejárásokat és topográfiai felméréseket is végeztek, illetve geofizikai méréseket is készítettek. A felmérések során két új, eddig nem ismert halmot is beazonosítottak, így ezek száma összesen 40. (T.1 – 40). A halmok eloszlása öt nagyobb

¹¹⁷ Raport de cercetare arheologică preventivă. Ocland – Necropola tumulară/ Petreni-Kövesbérc (com. Ocland, jud. Harghita), Sfântu-Gheorghe – Odorheiu Secuiesc, 2008.

¹¹⁸ Solymossy 1895, 417 – 419.

csoportba sorolható, melyek közül 2-3, 4-5, 5-10 darabos egységek is vannak. Átlagátmérőjük 10 – 30 m között mozog, magasságuk 0,5 – 2 m között. A legkisebbek 10 – 12 m átmérőjűek és 0,5 – 1 m magasságúak, a közepesebb méretűek (számban a legtöbb) 14 – 20 m átmérőjűek, 1 – 1,5 m magasságúak, míg a legnagyobbak 20 – 30 m átmérőjűek és 2 m magasak. A halmok formára kör alakúak, egyes esetekben óválisabbak. A Solymossy által megásott halmok, illetve a II. Világháború során eszközölt munkák (lövészárok) által érintett halmokat leszámítva, a temető többi része (körülbelül a fele) egészen jó állapotban van, még az egyes, ellaposodott, elkopott halmok esetében is. A 2008-as projekt során, a terepmunka keretében két halmot tártak fel, a T.1. és T.13.-at.

Az első halom (T.1.) közvetlen a GSM (Cosmote) rádiótorony közelében van, ezt annak elhelyezése bolygatta meg 2006-ban. A halom közepes méretű, átmérője 10 m. Erősen elkopott, magassága 0,70 – 0,80 m között van. A 19. században is átvágták egy kelet-nyugat irányú sánccal. A halom állapotának felméréséhez 2008-ban egy 1x15 m, észak-dél irányú kutatóárkot nyitottak rá. A halom szerkezet egyszerűnek bizonyult. A felső humusz réteg (12 cm) alatt egy vastag 20 – 25 cm kultúrréteg volt található, barna föld apró, sárgás-fehéres kavicsok keverve. Ez volt a valamikor halom „(kő)pakolása”. Alatta a steril (sárga homokos, kavicsos agyagos föld) elegyengetett rétege következett. Nem volt különösebb, kőből vagy másból készült struktúra jelen. A Solymossy által nyitott szelvény alján, 0,85 m mélységben egy sír maradványai (koponyatöredékek és néhány kerámia darab) másodlagos helyzetben kerültek elő.

A második feltárt halom (T.13.) nagyméretű, 20 m átmérőjű és 1,5 m magasságú volt és az előzetes vizsgálatok szerint nem megbolygatott. Több rendben is lettek szelvények nyitva rá: először egy 5x5 méteres, amelyet később a keleti felén kibővítettek (1x3m). A halom teljes felületének felderítése érdekében még két, 1x4m kutatóárok lett merőlegesen nyitva. Mindegyik kutatófelület a sterilig le lett ásva. A világos, barnás színű, 10 – 15 cm vastag humusz réteg alatt stratigráfiailag négy kultúrréteg fedte fel magát: 1. az első világosbarnás színű, sárgás agyagos foltokkal, legvastagabb részén 30 cm. A halom észak-nyugati részén volt csak jelen, feltehetően a földes-köves pakolás része, amely az évszázadok során erodálódott. 2. A második réteg fekete földből, nagyobb kövekből és kavicsos részekből állt, a halom pakolásának felső fele. A réteg 60 – 65 cm vastag volt közepén, a szélek fele egyre vékonyodva. Ugyanebben a rétegben a valamikori sírgödör kiásása alkalmából félredobott sárgás-kavicsos-agyagos föld nyomai is megtalálhatóak voltak. 3. A harmadik réteg fekete, kemény földből és nagyméretű, egymás mellé helyezett, kavicsos töltéssel ellátott kövekből állt. A réteg átlagvastagsága 20 – 25 cm volt, a halom elrendezésének alapját

képezte, amelyet a steril (világosbarnás-sárgás agyag) földre alakítottak ki. 4. A negyedik réteg fekete, puhább föld, 25 – 30 cm vastagságú, a sírgödör betöltése.

A sírgödört a 3. rétegben ásták meg és mélyítették a sterilig. Formája négyszög alakú, lekerekített sarkakkal és majdnem egyenes fallal. Az alja felé szűkülő gödör 160x70 cm, észak-déli irányba volt kiásva. A halottat hátára fektetve, fejét délre fordítva helyezték el. Felhúzott lábai jobbfele el voltak dőlve. A koponyára egy kocka alakú kő volt helyezve. Sírmelléklete nem volt. Egy állatjárat, feltehetően még a történeti korokban megbolygatta a csontváz felső részét. A csontváz feltehetően egy adultus/ felnőtt.

Az ásató régészek megállapításában, a halomsír építését a temetési szertartás előtt kezdhették el, elsőként a kijelölt terület elegendésével. Ezt követően a felületet egy réteg földdel és kavicssal szórták meg, majd ebbe ásták bele a sírgödört. A halott sírba helyezése után ráemelték a fekete földes, kavicsos és köves halmot. Eredeti átmérője feltehetően 14 – 15 m lehetett, ez az erózió révén mára 20 – 22 méterre laposodott. A feltárt halmok, habár fontos információt szolgáltatottak a belső szerkezetről és a szertartás menetéről, az időbeni elhelyezést és egy régészeti kultúrához való kapcsolódást nem tisztázták. Analógiák révén a kora bronzkorra datálták őket.

VIII. Záró gondolatok

A délkelet-erdélyi három megye 25 felsorolt temetkezési lelőhelyéből négy igazoltan halomsíros temető, a többi síktemetkezés, gyakran elszigetelten. Ezek eloszlása a mai közigazgatási területek szerint: egy Hargita megyében (Oklánd) és három Kovászna megyében (Bardóc, Eresztevény, Erősd). Térképre vetítve jól látszik, hogy ezek a halmok az intramontán medencékben egy-egy dombháton, hegygerincen húzódnak, földrajzilag kiemelkedő területen.

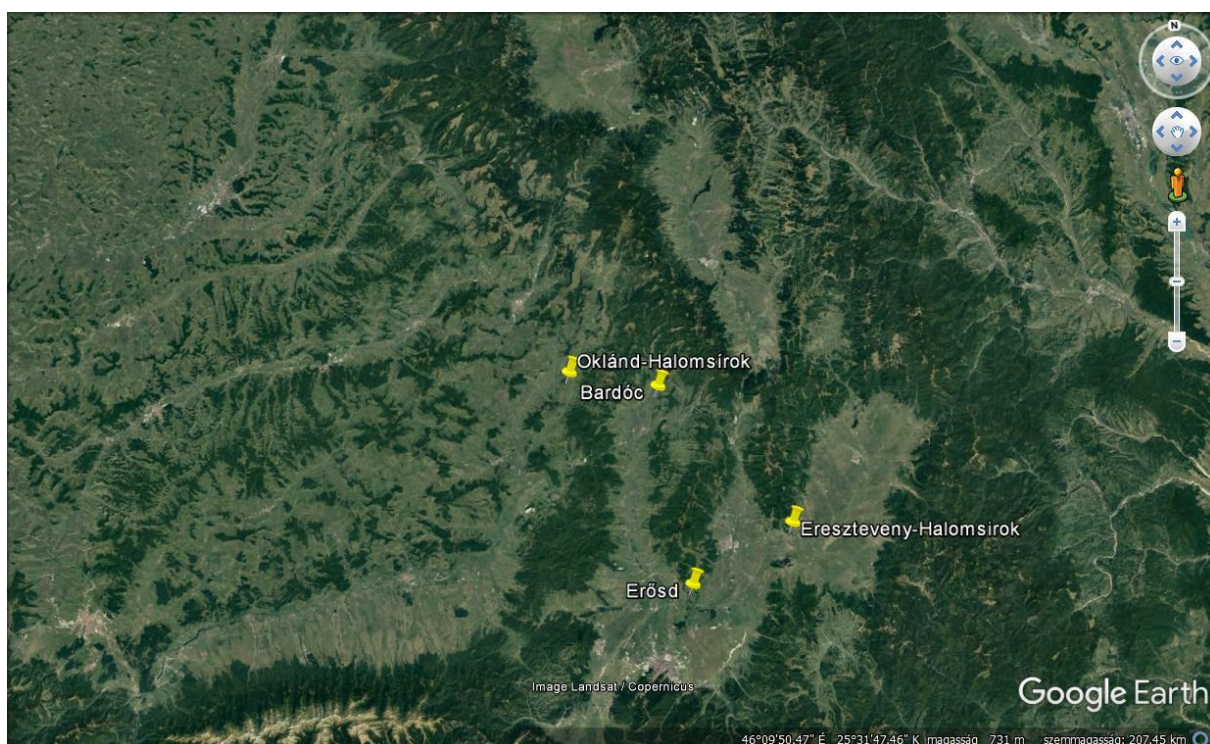
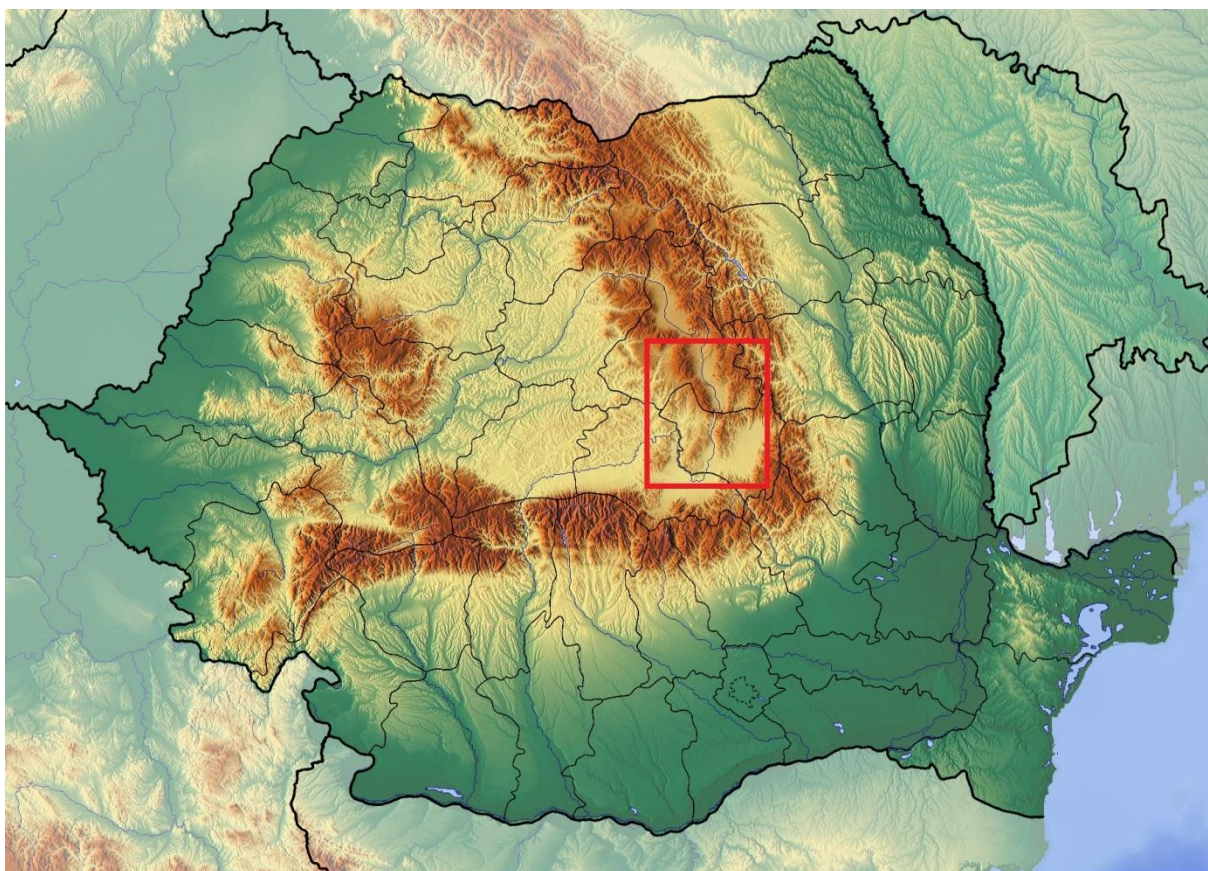
A Nyugati- és Keleti-Kárpátok halomsíros temetői eltérnek a rítus szempontjából: az Erdélyi-szigethegységben, egy-két kivétellel, nem használnak kőkamrás/ kőciszta megoldást a sírgödör kialakításánál, míg a Keleti-Kárpátokban igen. A Keleti-Kárpátok késő réz – kora bronzkori síktemetkezéseinél (Schneckenberg kultúra) is nagyszámban ezt a rítuselemet, a kőciszta alkalmazását figyelhetjük meg.

A délkelet-erdélyi halomsíros temetők kis létszáma egyelőre sajnos nem tud egy nagyobb képet adni arról, hogy ez a rítus elem mennyire lehetett elterjedt a Kárpát-medence ezen keleti peremén, a késő réz – kora bronzkorban. A négy kutatott halomsír közül kettő, Bardóc és Eresztevény a Schneckenberg kultúrkörbe lett sorolva, míg az oklándi és az erőrdi kérdéses marad. Az oklándi halomsíros temető méretét tekintve (40 beazonosított halom) nagyobbak bizonyul, mint a Nyugati-Kárpátok halomsíros temetői. Az oklándi halmok 2008-as szisztematikus feltárása, habár rálátást engedett a halom belső szerkezetének megértésére, illetve a temetkezési szertartás menetére, arra, hogy milyen kultúra és milyen történeti időszakban hozta létre a halmot/-kat, nem tud pontosabb választ adni.

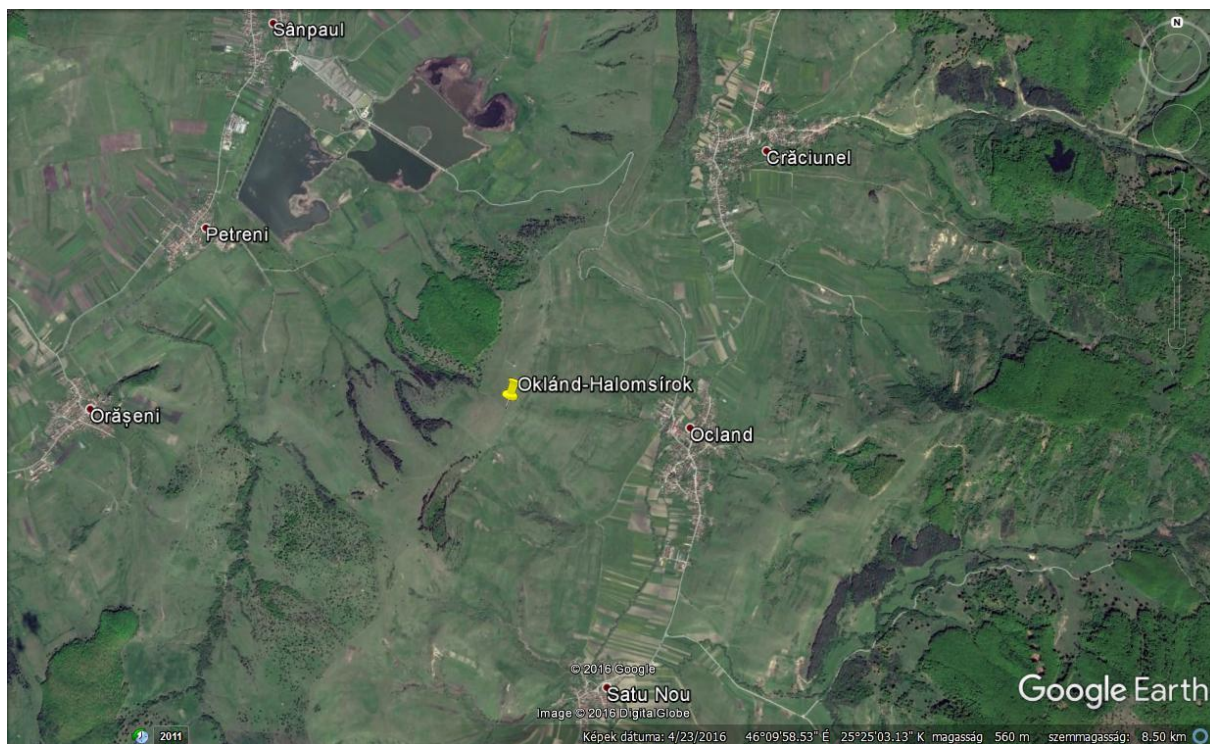
A délkelet-erdélyi halomsíros temetők egyelőre csak a jellegzetes temetkezési szokás jelenlétét tudják alátámasztani, tágabb kontextusban kevésbé értelmezhetőek. A halomsíros temetők hiánya elsősorban természetesen a kutatás hiányosságának tudható be, és nem a jelenségnek a hiányának.

X. Melléklet

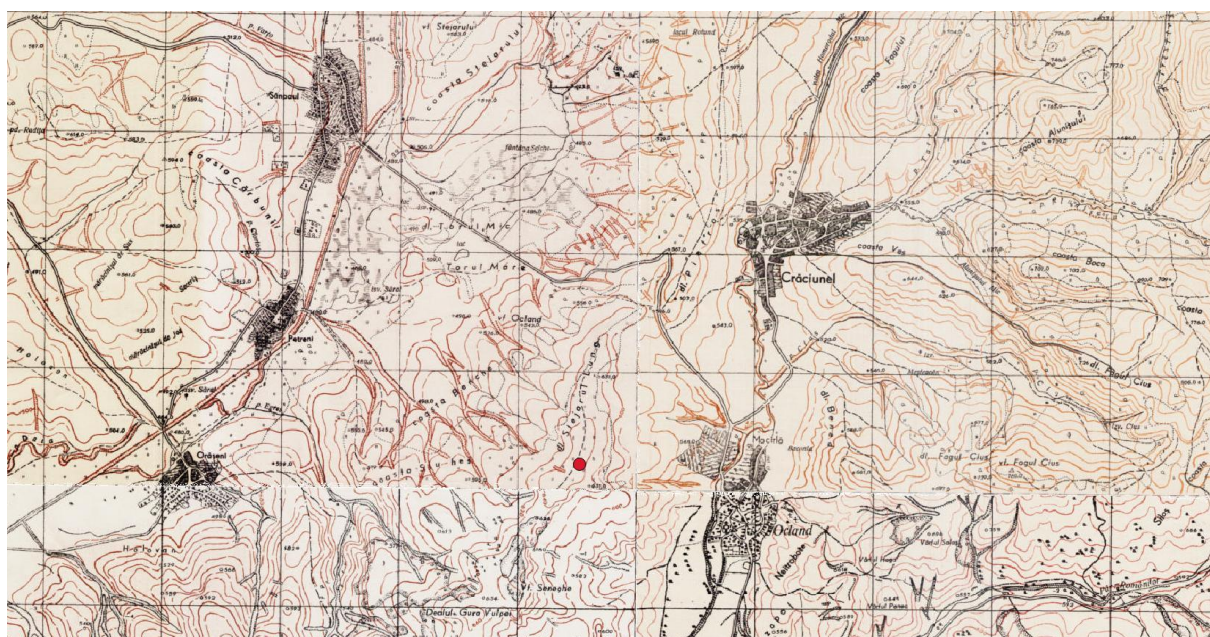
1. Románia domborzati térképe. Piros négyzettel a délkelet-erdélyi, Csíki- és Brassói-medencék jelölve. 2. A négy halomsíros lelőhely Google Earth térképen jelölve.

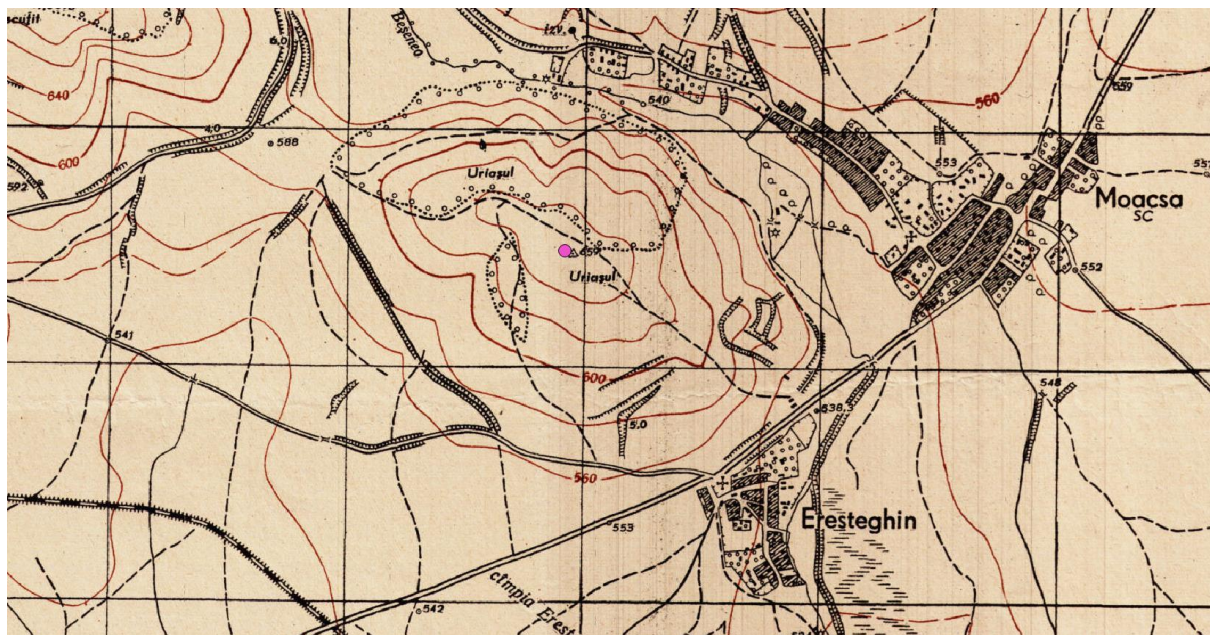
3. Az oklándi halomsírok a falutól nyugatra. A térképen jelölve szerepelnek Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel), Homoródszentpéter (Petreni) és Homoródszentpál (Sânpaul) települések is.

4. Az oklándi halomsírok topográfiai térképen jelölve (piros pont).

5. Az eresztevényi lelőhely topográfiai térképen (lila pont).

6. Korabeli fotó az egyik eresztevényi halomról, a Székely Nemzeti Múzeum archívumából (László Ferenc).

7 – 10. Erőd-Őrhegy légifotói (Székely Nemzeti Múzeum archívuma).

X. Bibliografie

- ANTHONY 1997 Anthony D. W. Prehistoric migration as a social process In: *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, J. Chapman, H. Hamerow (eds.), Oxford, 1997, 21 – 32.
- BÁTORA 2002 Bátor J., Contribution to the problem of „craftsmen” graves at the end of the Aeneolithic and in the Early Bronze Age in Central, Western and Eastern Europe In: *Slovenska Achaologia* 50, 2, 2002, 179 – 228.
- BĂJENARU 2014 Băjenaru R., *Sfârșitul Bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2014.
- BOROFFKA 2004 Boroffka R., Epoca bronzului, In: Boroffka et al. (eds.) *Feldioara–Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Barsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, 19–24.
- BURTĂNESCU 1998 Burtănescu F., [A] few taxonomical and historical considerations on the Early Bronze Age tumular graves in the Carpathians-Prut area In: *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Proceedings of the 7th International Congress of Thracology, 20-26 May 1996, Constanța-Mangalia-Tulcea*, Bucharest, 1998, 37 – 56.
- BURTĂNESCU 2002 Burtănescu F., Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut (L'époque précoce du bronze entre Carpatie et Prut), cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova In: *Bibliotheca Thracologica* 37, București, 2002.
- CIUGUDEAN 1986 Ciugudean H., The Bedeleu tumulus group and the some considerations regarding the Early Bronze Age in the Western Transylvania (Summary) In: *Apulum. Acta Musei Apulensis XXIII*. (1986.), 67-82.
- CIUGUDEAN 1991 Ciugudean H., Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoița, jud. Alba, In: *PZ* 66, 1991, 79 – 114.
- CIUGUDEAN 1995 Ciugudean H., The Later Eneolithic/ Early Bronze Age Tumulus-Burials in central and south-western Transylvania (I) In: *Apulum* 32, 1995, 13 – 32.
- CIUGUDEAN 1996 Ciugudean H., Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei, București, 1996.

- CIUGUDEAN 2011 Ciugudean H., Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania In: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Târgu-Mureș, 2011.
- COMȘA 1987 Comșa E., Les tombes tumulaires a ocre du nord de la Moldavie In: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolitischen Periode, Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*, Belgrade, 1987.
- CZAJLIK ET AL. 2011 Czajlik et al. 2011, Preliminary Report on the Aerial Archaeological Survey in Transylvania (2009 – 2010) In: *Marisia XXXI*, Târgu-Mureș, 2011.
- DANI – HORVÁTH 2012 Dani J., Horváth T., *Őskori kurgánok a magyar Alföldön*, Archaeolingua, Budapest, 2012.
- DANI – NEPPER 2006 Dani J., Nepper I. M., Sárretudvari–Órhalom. Tumulus grave from beginning of the EAB in Eastern Hungary In: *ComArchHung*, 2006, 29–48.
- DARÓCZI 2015 Daróczi T. T., *Death and Memory. A study of the funerary landscapes of the Eastern Carpathian Basin from the Neolithic to the Bronze Age*, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2015.
- ECSÉDY 1979 Ecsedy I., *The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary*, Fontes Arch. Hungariae, Budapest, 1979.
- FENICHEL 1891 Fenichel S., *A bedelői „La furcsi” határbeli tumulusok*, In: *ArchÉrt*, 11, 1891, 160-163.
- FRISNYÁK (ED.) 1996 Tóth J., Golobics P., Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében In: Frisnyák S. (ed.), *A Kárpát-medence történeti földrajza*, Nyíregyháza, 1996.
- FRÎNCULEASA 2007 Frînculeasa A., Contribuții privind mormintele Jamnaja din Muntenia. Cercetări arheologice la Ariceștii-Rahtivani – jud. Prahova In: *Tyragetia*, s.n., vol. I [XVI], nr. 1, 2007, 181-193.
- GOGÂLTAN – APAI 2005 Gogâltan Fl., Apai E., Contribuții privind bronzul timpuriu în Transilvania. I. Noi materiale aparținând grupului Șoimuș, In: Popa, C. I., Rustoiu, G. (eds.), *Omagiu profesorului Ioan Andrișoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice*, Alba Iulia, 2005, 21–49.
- GOGÂLTAN 2015 Gogâltan Fl., The Early and Middle Bronze Age Chronology In: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin*, Târgu-Mureș, 2015.
- HARDING – KAVRUK 2013 Harding A., Kavruk V., Transylvania In: *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*, Budapest, 2013, 41–153.

- HARDING 2000 Harding A., *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge, 2000.
- HARDING 2011 Harding A., The Tumulus in European Prehistory. Covering the Body, Housing the Soul In: *Ancestral Landscapes*, TMO 58, Maison de l’Orient et de la Méditerranée, Lyon, 2011.
- HARRISON – HEYD 2007 Harrison R. J., Heyd V., The Transformation of Europe in the Third Millenium B.C.: The Example of Le Petit Chasseur I+III (Sion, Valais, Switzerland) In: *PZ* 82, 2, 2007, 129 – 214.
- HÄUSLER 1977 Häusler A., Die Bestattungssitten der frühen Bronzezeit zwischen Rhein und oberer Wolga, ihre Voraussetzungen und ihre Beziehungen”, *Zeitschrift für Archäologie* 11, 13-48.
- HEREPEY 1901 Herepey K., *Alsófehér vármegye őskora*, II/1, Nagyenyed, 1901.
- HERVELLA ET AL. 2015 Hervella et al., Ancient DNA from South–East Europe Reveals Different Events during Early and Middle Neolithic Influencing the European Genetic Heritage In: *PLoS ONE*, 10 (6), 1–20.
- HEYD 2011 Heyd V., Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea In: *Ancestral Landscapes*, Lyon, 2011, 535 – 555.
- HEYD 2017 Heyd V., Kossinna’s smile In: *Antiquity* 91 356 (2017), 348 – 359.
- HORVÁTH 2014 Horváth T., Emberi ábrázolás a Változások korában, 4000 és 2000 BC között In: *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei*, 03: 113 – 144, 2014.
- HORVÁTH ET AL. 2013 Horváth et al. 2013, Multidisciplinary Contributions to the Study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain In: *Transitions to the Bronze Age*, Archaeolingua, 2013.
- IRIMIA 2003 Irimia M., Observații privind stadiul cercetării bronzului timpuriu în Dobrogea In: *Pontica* 35 – 36, 2003, 33 – 51.
- KALICZ 1968 Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn In: *Archaeologica Hungarica* 45, Budapest, 1968.
- KALICZ 1998 Kalicz N., Östliche Beziehungen während der Kupferzeit in Ungarn In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, Rahden/Westf., 1998, 57 – 101.
- KRAUSS 2006 Krauss R., *Die prähistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 20, Rahden/Westf., 2006.
- KRISTIANSEN 2007 Kristiansen K., Eurasian transformations: mobility, ecological change and the transmission of social institutions in the third millennium and early second millennium BCE In: A. Hornborg & C.E. Crumley (ed.) *The world system and the Earth system:*

- global socioenvironmental change and sustainability since the Neolithic*, Walnut Creek (CA): Left Coast, 2007, 149–62.
- KRISTIANSEN ET AL. 2017 Kristiansen et al., Re-theorising mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Culture in Europe In: *Antiquity* 91 356 (2017), 334 – 347.
- KULCSÁR – SZEVEÉRYNYI 2013 Kulcsár G., SzeveÉrynyi V., Transition to the Bronze Age: Issues of Continuity and Discontinuity in the First Half of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin In: *Transitions to the Bronze Age* (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, V. SzeveÉrynyi), Archaeolingua, Budapest, 2013.
- KULCSÁR 2009 Kulcsár, G., *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Caka and the Somogyvár-Vinkovci Cultures in Hungary*, Archaeolingua, Budapest, 2009.
- LAZAROVICI 1997 Lazarovici Gh., About the Early Bronze from Transylvania In: *Angustia*, 2, 9–36.
- MOTZOI-CHICIDEANU 2011 Motzoi-Chicideanu I., *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea mijlocie și inferioară*, vol. I-II, Editura Academiei Române, București, 2011.
- ORBÁN 1868 Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása* (1868 – 1873).
- PATAY 1987 Patay P., Topographische Verbreitung der Grabhügel in der Tiefebene der Karpatenbeckens In: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolitischen Periode, Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*, Belgrade, 1987.
- POPA 2005 Popa C. I., Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Trasnilvania, In: *Omagiu profesorului Ioan Andrișoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice*, Alba Iulia, 51–183.
- POPA 2009 Popa C. I., *Cultura Coșofeni* (teza de doctorat), Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia.
- POSEA 2005 Posea Gr., *Geomorfologia României, Relief – tipuri, geneză, evoluție, regionale*, ed. II., București, 2005.
- PROX 1941 Prox A., *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt (Brașov).
- RAPORT ARHEOLOGIC – OCLAND 2008 Raport de cercetare arheologică preventivă. Ocland – Necropola tumulară/ Petreni-KövesbÉrc (com. Ocland, jud. Harghita), Sfântu-Gheorghe – Odorheiu Secuiesc, 2008.
- REPARCHCJ 1992 Repertoriul Arheologic Cluj, 1992.
- REPARHAB 1995 Repertoriul Arheologic Alba, 1995.

- REPARHBV 2004 Repertoriul Arheologic Brasov, 2004.
- REPARHCV 1998 Repertoriul Arheologic Covasna, 1998.
- REPARHHR 2000 Repertoriul Arheologic Harghita, 2000.
- RIȘCUȚA ET AL. 2009 Rișcuța et al., Cercetări arheologice la Balșa și Mada (jud. Hunedoara) și câteva observații privind necropolele tumulare din Munții Apuseni, 2009.
- RIȘCUȚA ET AL. 2012 Rișcuța et al., Cercetările arheologice din Peștera Pihodiște (com. Vața de Jos, jud. Hunedoara) și câteva considerații privind etapa finală a culturii Coțofeni In: *Sargetia*, III (XXXIX), 59–89.
- ROMAN 1986 Roman P. I., Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României In: *SCIVA*, 37,1, 29–55.
- ROSKA 1942 Roska Márton, *Erdély Régészeti Repertórium, I. Óskor*, Kolozsvár, 1942.
- ROTEA 1993 Rotea, M., Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei, *Thraco-*
- ROTEA ET AL. 2010 Rotea et al., Piese arheologice provenind din situl Coțofeni de la Bretea Mureșană–Măgura Sârbilor (jud. Hunedoara) In: *Studii de Istorie și Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi*, Cluj-Napoca, 36–44.
- SCHUSTER 1997 Schuster Ch. F., *Perioada timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeșului și Ialomiței Superioare*, București, 1997.
- SOLYMOSSY 1895 Solyossy E., Az oklándi kúnhalmokról Udvarhely vármegyében In: *Archaeológiai Értesítő*, 1895, 417 – 419.
- SZÉKELY Z. 1955 Székely Z., Contribuție la cronologia epocii bronzului în Transilvania, *SCIV* 6, 3-4, 1955, 843-863.
- SZÉKELY Z. 1968 Székely Z., Contribuții la problema începutului epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, *SCIV* 19, 3, 1968, 423-428.
- SZÉKELY Z. 1971 Székely Z., Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, *SCIV* 22, 3, 1971, 387-400.
- SZÉKELY ZS. 1997 Székely Zs., *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997.
- SZTÁNCSUJ 2015 Sztáncsu S. J., *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.
- TEODORESCU 2010 Teodorescu R-M., Istoricul cercetărilor privind înmormântările tumulare din Eneoliticul final și Epoca Bronzului pe teritoriul României In: *Brukenthal Acta Musei*, V. 1, 2010.
- TEODORESCU 2011 Teodorescu R-M., *Necropolele tumulare pe teritoriul României*

- în eneoliticul final și epoca bronzului*, Bibliotheca Brukenthal LVI, Sibiu, 2011.
- VISY ET AL. 2003 Visy et al. (eds.), *Magyar Régészet az Ezredfordulón*, Budapest, 2003.
- VLISSA ET AL. 1986, 1987 Vlassa et al., Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie, In: *ActaMN*, 1986, 22–23, 59–78.
- Vlassa et al, Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenburgen aus der Spätäneolithischen Periode, In: *Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan-Zone während der äneolithischen Periode*, Belgrad, 107–119.